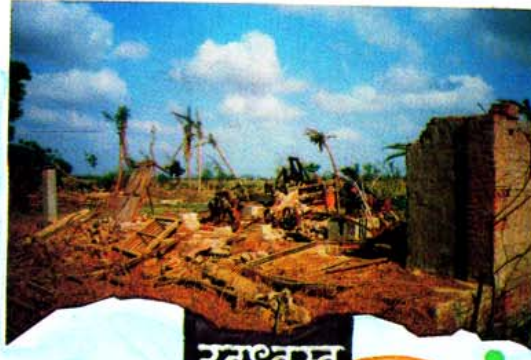

प्रबोधन

वर्ष ८, अंक ८
सौम्य काल्युन शके १९२९

ज्ञान प्रबोधिनीचे कुमारांसाठी
अभिनव मासिक !

ज्ञान प्रबोधिनीद्वारा
ओरिसा वादळग्रस्तांसाठी
केलेल्या मदतकार्यातील
काही क्षणचित्रे

उद्ध्वस्त

ओरिसाची नवी उभारी

ॐ

इवली शल्ये रुपती खुपती,
मात करू दे त्यांच्यावरती
प्रगल्भतेचे पंख देऊनी
ज्योतिर्जगतात

संपादक, प्रकाशक, मुद्रक
महेन्द्र सेठिया

संपादक मंडळ

महेन्द्र सेठिया B.E., M.Ed.
शैलजा देशमुख M.A., M.Ed.
दत्ता श्री.टोळ B.A., B.Com.
विवेकि पोंक्षे M.Sc., B.Ed.
कार्यकारी संपादक
वर्षा कुलकर्णी

मुखपृष्ठ व चित्रे : गिरीश सहस्रबुद्धे

अक्षर जुळणी

छात्र प्रबोधन, पुणे ३०

संपर्क पत्ता : छात्र प्रबोधन,
ज्ञान प्रबोधिनी, ५१०, सदाशिव पेठ,
पुणे ४११०३०

☎ (०२०)४४७७६९९, ४४७८०९५
फॅक्स : ४४९१८०६

E-mail : prabodhini@vsnl.com

प्रकाशन दिनांक

राष्ट्रीय सौर १० अग्रहायण, शके १९२१
१ डिसेंबर १९९९

वर्गणी - (भारतात):

वार्षिक : रु. १२५/-

द्वैवार्षिक : रु. २४०/-

त्रैवार्षिक : रु. ३५०/-

आजीवन : रु. २०००/-

भारताबाहेर - वार्षिक : ३० डॉलर

छात्र प्रबोधन

वर्ष ८ अंक ८

सौर फाल्गुन शके १९२१

अंतरंग

२	संवाद	- महेन्द्र सेठिया
३	आवराआवर	- मल्हार अरणकल्ले
५	कथा-मैत्री	- दत्ता श्री. टोळ
८	कविता -पानोपानी यशस्वी होण्यासाठी... हे तुम्ही विसरलात !	- प्रज्ञा कुलकर्णी - डॉ.धुंडीराज कहाळेकर
९	स्वॅलो-टेल !	- डॉ.पुरुषोत्तम जोशी
११	कुटुंब माझे मी कुटुंबाचा !	- सुहासिनी देशपांडे
१५	कथा-नाताळची भेट	- उमा बापट
१७	अभ्यासातील स्वावलंबन उजळणी तंत्रे	- महेन्द्र सेठिया
२१	वाचलेच पाहिजे असे काही : कहाणी लंडनच्या आजीबाईची	- वर्षा कुलकर्णी
२३	कथा - क्रियेवीण वाचाळता...	- गोविंद गोडबोले
२५	असे झाले चौदावे बालकुमार साहित्य संमेलन	
२६	किमयागार उस्ताद अल्लारखा खाँ	- सुषमा निसळ
२७	ओरिसाहून बिल्लूचे पत्र	- बागेश्री पोंक्षे
२९	आम्ही अनुभवलेला ओरिसा	
३२	स्थानिक उपक्रम केंद्रांवरील वृत्त, निरोप, प्रबोधिनी वार्ता	

पर्णसंपदा वृक्षवेलीची शिशिरागम होताच गळावी, वसंत येता पुन्हा फुटावी वृक्षांना नवनवी पालवी.

छात्र प्रबोधन : निव्वळ मासिक नव्हे ! ... विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकसनाची चळवळ !!

छात्र प्रबोधनच्या विद्यार्थ्यांनो, कॉपी करून तुम्ही कदाचित उत्तीर्ण व्हालही. पण जे तुम्ही नाहीत ते आहात या भ्रमातून काय मिळविणार? 'परीक्षेतलं यश !' असं तुम्ही म्हणाल. पण काय किंमतीचं हे यश?

नवीन जगच मुळी कॉपी करण्यासाठी नाही. तुम्ही कमी गुणाचे असलात तरी चालेल. पण जसे आहात तसेच दिसूद्यात. त्यातूनच फक्त आयुष्यभर पुरणाच्या निर्भीडतेची व शौर्याची शिदोरी तुमच्या पाठी येईल. हे धैर्यशाली, शूर व्यक्तिमत्त्व, कॉपी करणाऱ्या चोरट्या माणसापेक्षा उपयोगाचं व आत्मविश्वास देणारं आहे. कॉपी करण्यापेक्षा न करण्याला जास्त शौर्य लागतं. म्हणून तुम्ही तर ती करू नकाच पण इतरांनाही अजिबात करू देऊ नका.

डॉ. वसंत गोवारीकर

(सुप्रसिद्ध शास्त्रज्ञ)

मी कॉपी करणार नाही !
आम्ही कॉपी करू देणार नाही!

प्रिय प्रबोधक मित्रमैत्रिणींनो,

अभ्यासाचे वारे आता वेगाने वाहू लागले असतील. अजूनही

संवाद

मंदगतीच असेल तर लवकरच तिची गती वाढवायला हवी. निव्वळ प्रश्नोत्तरांची घोकंपट्टी करून परीक्षार्थी बनण्यापेक्षा वर्षभरात शिकलेल्या अभ्यासक्रमाची उजळणी करून, न समजलेला भाग समजून घेऊन, आकृत्या काढण्याचा- गणिते सोडविण्याचा- आठवण्याचा पुरेसा सराव करून व विविध अभ्यासतंत्रे वापरून, आत्मविश्वासाने तुम्ही सर्वांनी परीक्षला सामोरं जावं. आता महिनाभर 'अभ्यास' हा तुमच्या दैनंदिन वेळापत्रकातला मुख्य विषय असला तरी जसं रोजचं खाणं-आवरणं-झोपणं चालूच असतं, तसंच रोजचा अर्धा-पाऊण तास व्यायाम- खेळ चालू राहायलाच हवा. दिवसाला ४-५ तास अभ्यास व्हायचा असेल तर खूप वेळ दूरदर्शन पाहणं, दोस्तांबरोबर तासन्तास वायफळ गप्पांमध्ये घालवणं, ७ तासांपेक्षा जास्त झोपणं, तासन्तास खेळणं, अनावश्यक गोष्टींमध्ये वेळ वाया घालवणं हे आता कमी करायला हवं (परीक्षेनंतरची सुट्टी हे व इतरही अनेक गोष्टी करायला मोकळी आहे), म्हणजे आपोआपच डोक्यात येणाऱ्या विचारांनाही मर्यादा पडेल अन् अभ्यासात लक्ष एकाग्र व्हायला मदत होईल.

असा छान अभ्यास करून परीक्षेला सर्वांनी सामोरं जायचंय ते मनात पक्कं ठरवूनच... 'मी कॉपी करणार नाही आणि इतरांनाही त्यापासून दूर करायचा प्रयत्न करीन !' ज्ञान प्रबोधिनीचे अध्यक्ष व थोर शास्त्रज्ञ डॉ. वसंतराव गोवारीकर यांनी यासंदर्भात तुम्हा सर्व प्रबोधकांना खास आवाहन केले आहे. त्याचा आपण आदर राखून त्याला कृतियुक्त प्रतिसाद देऊयात.

८ मार्च हा जागतिक महिला दिन ! एखाद्या दुर्लक्षित राहिलेल्या पण महत्वाच्या असणाऱ्या अशा विषयांकडे लक्ष वेधण्यासाठी आणि आवश्यक ते बदल घडवून आणायला गती देण्यासाठी, सर्वसामान्य लोकांमध्ये जागृती करण्यासाठी अशा दिवसांचा नक्कीच उपयोग होतो, व्हायला हवा. हजारो वर्षांच्या इतिहासात आणि वर्तमानातही महाराष्ट्रातील, भारतातील अन् अन्य देशांमधीलही अनेक महिलांनी-युवतींनी विविधांगी क्षेत्रांमध्ये कर्तृत्वाच्या उच्चतर सीमा गाठल्या आहेत. सर्व प्रबोधक मुलामुलींनी येत्या महिन्यात अशा एका तरी कर्तृत्ववान स्त्रीचे चरित्र-आत्मचरित्र वाचावं; त्यातून स्त्रियांबद्दलचा, त्यांच्या क्षमतांबद्दलचा आपला आदर वाढायला अन् तो कृतितूनही व्यक्त व्हायला नक्कीच मदत होईल.

ओरिसा वादळग्रस्तांच्यासाठी प्रबोधिनीने केलेल्या मदतकार्याचा पहिला टप्पा आपण पूर्ण केला आहे. त्यातील काही वेचक अनुभव प्रत्यक्ष मदतकार्यात सहभागी झालेल्यांच्याच शब्दांमध्ये या अंकात तुम्ही वाचाल. असे अनुभव आपणही घ्यावेत अशी प्रेरणा त्यातून मिळेल असा विश्वास वाटतो.

यंदाची होळी अन् रंगपंचमी वेगळ्या पध्दतीने साजरी करून पाहणार का? आम्हालाही जरूर कळवा.

परीक्षेतील उत्तम यशासाठी सर्वांना मनापूर्वक शुभेच्छा ! सस्नेह तुमचा,

सुट्टीतील विज्ञान शिबिराला येणार ना ?

(महेंद्र सेठिया)

ग्लानि सारी झटकुनि टाकू, चालीमध्ये वेग भरू । अभ्यासाचा ध्यास धरोनि, यशाकडे हो चाल करू।।

तुम्ही कधी घर आवरता ? तसे करत नसाल, तर आवर्जून ही सवय लावून घ्या.

‘घर आवरणे हे काय आपले काम आहे काय ?’ असा प्रश्न मनात आणू -देखील नका; थेट तसे करून तर पाहा.

घर आवरण्यात खूप आनंद असतो. आपलेच घर आपल्याला किती वेगवेगळ्या प्रकारांनी भेटते म्हणून सांगू ? मग वाटू लागते; अरे, इतके दिवस आपल्याच घराचे हे वेगळेपण आपल्याला कुठे ठाऊक होते?

कसं ते ठाऊक नाही; पण मला घर आवरण्याचा, आपल्या पुस्तकांचा-कागदपत्रांचा कप्पा नीटनेटका लावण्याचा छंद आहे खरा. सुटीच्या दिवशी किंवा फुरसतीच्या वेळी, थोडा वेळ काढून अशी आवराआवर करण्याने मनाला केवढा ताजेपणा मिळतो !

पुस्तकांच्या कप्प्याचेच बघा ना. तो आवरणे म्हणजे काम वगैरे नव्हेच नव्हे; तर ती एका अनोख्या दुनियेची सफरच असते. प्रत्येक पुस्तकाशी, त्यातील पानांशी, त्यातील आपल्याच काही खुणांशी आठवणींची केवढी बहारदार गुफण झालेली असते ! ही पुस्तके स्वतःच बोलू लागतात आणि आपण त्यांच्याशी संवाद करण्यात रंगून जातो. शाळा-महाविद्यालयातील एखाद्या यशाबद्दल बक्षीस म्हणून मिळालेले पुस्तक हाती आले की, आपल्याला त्या जुन्या क्षणांचा सुखद पुनःप्रत्यय येतो. त्यावर लिहिलेल्या ओळी मनाची मरगळ-ताण दूर करतात. आपल्याला ती स्पर्धा आठवते, तीत सहभागी झालेले आपले मित्र-मैत्रिणी आठवतात, स्पर्धेची तयारी आपण

आवराआवर

- मल्हार अरणकळ

केवढ्या जिद्दीने केली ते डोळ्यांपुढे येते, निकाल जाहीर झाल्याचा तो क्षण कानात पुनःपुन्हा घुमू लागतो... मग तो समारंभ, सजविलेले व्यासपीठ, आपल्या नावाचा पुकारा, पाहुण्यांच्या हस्ते स्वीकारलेले बक्षीस आणि टाळ्यांच्या वर्षावात झालेले कौतुक... एक पुस्तक हाती आले आणि त्याच्या केवळ स्पर्शानेच आपण कुठली मजेदार सहल करून आलो नाही !

पुस्तकातील एखादा शब्द, एखादे वाक्य किंवा परिच्छेद आपल्याला खूप भावतो आणि आपण तेथे खुणेची पेन्सिल फिरवतो. हे घडलेले असते पूर्वी केव्हा तरी, पण त्या किंवा त्यापेक्षा अधिक नवे आयाम लाभलेल्या भावना, मनात दाटी करू लागतात. तेच शब्द किंवा तीच वाक्ये आणखी वेगळे काही सांगू लागतात. आई-बाबांनी किंवा इतर नातलगांनी,

मित्रमैत्रिणींनी भेटीदाखल दिलेल्या पुस्तकांची भेटही अशीच मजेदार असते. आपल्या पुढे ही माणसेच उभी ठाकतात. त्यांची आकृती आठवते, स्वभाव आठवतो. त्यांचे प्रेम-माया आठवते आणि त्यांच्याबरोबर व्यतीत केलेल्या क्षणांची फुले घमघमून, त्या गंधात आपल्याला बुडवून टाकतात.

कप्प्यात आपल्या टिपणांच्या वह्या असतात. दैनंदिनीतील नोंदी असतात. त्यातील चुकांच्या नोंदींचा रस्ता काटेरी असतो खरा; पण तोच तर आपल्याला आयुष्यभर सावरत असतो, सन्मार्गावर ठेवत असतो. ‘आईने सांगितलेले काम ऐकले नाही, म्हणून तिने खाऊला नकार दिला’ अशी नोंद ही केवळ अक्षरे म्हणणार का ? नाही; ही नोंद हा सुसंस्कार आहे. वाईट सवयींपासून तुम्हाला दूर नेणारा तो तुमचा उत्तम हितचिंतक आहे.

टिपतो आम्ही रंग मनांचे, खुदकन गाली हसतो । करवंदीच्या जाळीमधुनी हितगुज किरणांशी करतो ॥

आपण कोणाला काही मदत केली अथवा नाही, हे एरवी आपल्याला कुठे आठवते ? पण अशी पाने चाळताना त्या नोंदी सहज पुढे येतात आणि आपल्या त्या त्या वेळच्या वर्तनाचा आरसा आपल्याला दिसू लागतो.

आपण कोणावर रागावलो, कारण नसताना चिडलो, अबोला धरला, संशय घेतला, आरोप केला, ठपका ठेवला, खोटे बोललो, दांभिकपणाने वागलो, स्वतः फसलो, दुसऱ्यांना फसविले, खरे-खोटे बोललो, हसलो, रडलो, धुसफुसलो, मत्सर केला, कीव केली, स्तुती केली, तोंडपुजेपणा केला, घाबरलो, धैर्याने उभे ठाकलो, टीका केली, सभ्यता ओलांडली... सगळी आपलीच रूपे. प्रसंगांनुसार, व्यक्ती किंवा घडामोडींनुसार, त्यांच्या संदर्भानुसार, फायद्यातोट्याच्या व्यावहारिक विचारांनुसार बदलत जाणारी !

आईने किंवा ताईनेच भांड्यांची आवराआवर का करायची ? एकदा तुम्हीही जा बघू त्या दुनियेत ! भांड्यांवरील नावांत आपल्या कुटुंबाचा सारा इतिहास असतो, असे नाही तुम्हाला वाटत ? वाढदिवसाला मावशीने किंवा आत्याने दिलेले फुलपात्र किंवा ताट, कुठे कुणाच्या लग्न समारंभात आहेर म्हणून आलेले एखादे भांडे, हे पाहताना तुम्ही त्या क्षणांच्या आठवणींत हरवून जाणारच. लहानपणी दूध पिण्याची चमचा-वाटी किंवा जेवणाचे छोटे ताट पुढे झाले, तर जुन्या प्रकाशचित्रांचा संग्रह पाहताना वाटतो, तसाच आनंद होतो. आपली ती चित्रे आपल्या डोळ्यांपुढे तरळू लागतात. हे कशाला, घरातील एखादा अडगळीचा कोपरा आवरायला जा. तेथेही तुम्हाला काही तरी नवे हमखास

भेटेलच ! कधी तरी अतिपरिचयामुळे नकोशा वाटल्या म्हणून काही गोष्टी आपण बाजूला ठेवून देतो. अशा कोपऱ्यात त्या पुन्हा भेटतात आणि त्यांची गरज नव्याने पटवून देतात. आठवून पाहा, अशा किती तरी वस्तू आपण साफसूफ करून पुन्हा वापरू लागतो !

रोज देवपूजा करतो, त्या देव्यांच्याकडे आपण पाहतो का कधी ? बहुधा नाहीच. आपले लक्ष केवळ पूजेकडे असते. देव्यांच्याच्या पाठीमागे जळमटे होतात, कळसाभोवती एखाद्या कोळ्याची करामत दिसते, तळाशीही असेच काही काही आढळते. हे सगळ्यांच्या बाबतीत असेलच असे नाही; पण काही मंडळी तरी अशी असणारच. तात्पर्य, आपण जे नको तेही कसे दृष्टीआड ठेवतो, ते यातून दिसून येते.

घरात कचरा असतो, रद्दी असते, अनावश्यक वस्तूंचा भरण असातो. घर किंवा त्याचा एखादा कोपरा आवरताना आपल्याला ते जाणवते आणि आपण ते काढून टाकू लागतो, साफसूफ करू लागतो. मग मात्र केवढे

प्रसन्न ताजेतवाने वाटते ! आपण आपल्या मनाच्या घराची कधी आवराआवर करता ? तेथे तर आपण काय काय साठवून ठेवलेले असते ! - मोजदादच करता यायची नाही! तो माझ्याशी असा वागला, त्याने माझ्यावर टीका केली, त्याने मला फसविले, तो रागावला, त्याने फजिती केली, तो भांडला, त्याने अबोला धरला - ही यादी किती तरी लांबत जाईल ! आपण आपल्या मनात ही कोळीष्टके, ही अडगळ, हा कचरा कशासाठी साठवून ठेवतो ? तोही वेळच्या वेळी साफ नको करायला ? आपण मनाला निर्मळ वगैरे म्हणतो खरे; पण असा केरकचरा साठवून ते निर्मळ राहिल का ? तसे ते तुम्हाला हवे आहे ना ? म्हणूनच म्हटले की, तुम्ही घराची आवराआवर करण्याचा छंद लावून घ्या. घर साफ करणारा हळूहळू मन साफ-निर्मळ करायला शिकतोच !

उउउ

- मल्हार अरणकळे,

१०/२ गुरुजन सोसायटी,

शास्त्रीनगर, कोथरुड, पुणे ४११०२९

**प्रेस रजिस्ट्रेशन ऑफ बुक्स अँक्ट अधिनियम ११ बी अन्वये
प्रसिद्ध करावयाची माहिती - अर्ज क्र. ४ (नियम ८ प्रमाणे)**

वृत्तपत्राचे नाव : छात्र प्रबोधन

प्रसिद्धी काळ : मासिक

संपादक, प्रकाशक व मुद्रकाचे

नाव व पत्ता : प्रा. महेन्द्र सेठिया, ज्ञान प्रबोधिनी, ५१० सदाशिव पेठ, पुणे ३०.

राष्ट्रीयत्व : भारतीय

मासिकाची मालकी : ज्ञान प्रबोधिनी, ५१० सदाशिव पेठ, पुणे ३०.

मी, महेन्द्र सेठिया असे जाहीर करतो की, वरील माहिती माझ्या माहितीप्रमाणे खरी आहे.

पुणेसौर ११ फाल्गुन शक १९२१

(१ मार्च २०००)

महेन्द्र सेठिया,
(संपादक, छात्र प्रबोधन)

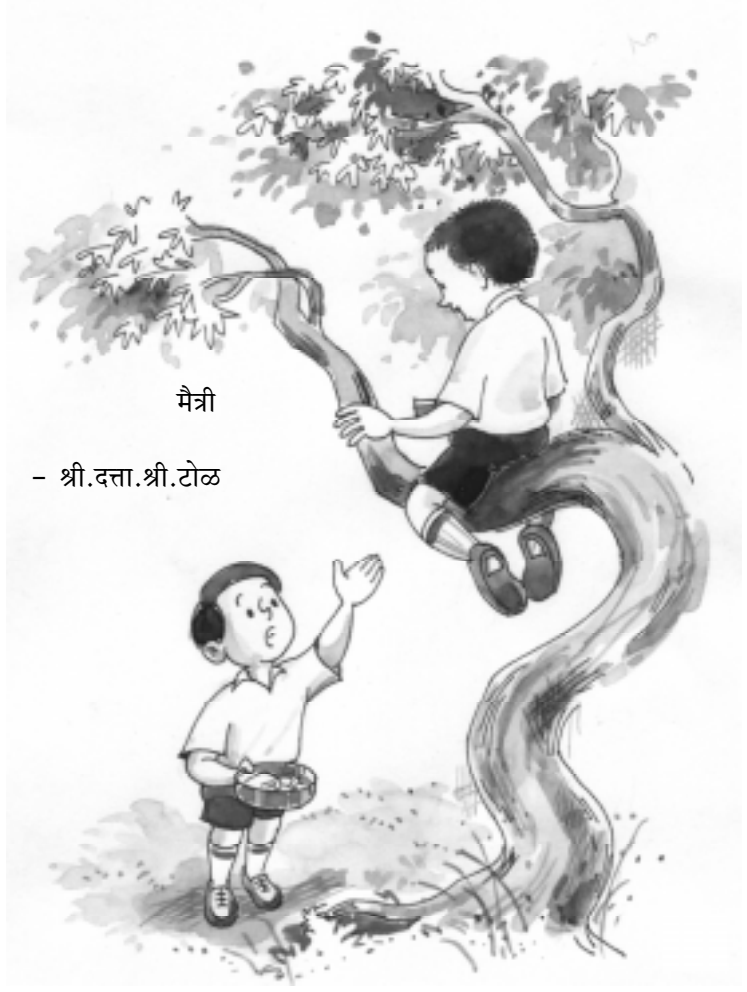
गिरवू काळोख्रात, रुपेरी काळाची पाऊले । नव्या दिसाची पहाट आमुच्या पंखावरती फुले ॥

‘रमेश पै’
‘हजर’
‘साजिद’
‘हजर’

‘राधाकृष्णन’ शाळेत , गुरुजी हजेरी घेत होते. एक एक मुलगा हजेरी देत होता. भरतपूर गावातील राधाकृष्णन ही शाळा.त्या शाळेतील दोघा मुलांची ही गोष्ट,

गोष्ट काही वर्षापूर्वीची. सातवी पास होऊन रमेश आठवीत गेला त्यावेळची. आता मराठी शाळेतून त्याला इंग्रजी शाळेत जावं लागणार होतं. शाळा भरतपूरच्या वेशीपलीकडे होती. शाळेचा पहिला दिवस. रमेशानं शाळेचा गणवेश अंगावर चढवला, पायात मोजे व बूट घालून मोठ्या ऐटीत नदीच्या कडेकडेने तो निघाला. पुष्पावती नदी नागिणीप्रमाणे भरतपूरला वेढा घालून वाहात होती. चालत चालत रमेश पुलाजवळ येऊन पोहोचला तोच पुलाच्या दुसऱ्या टोकाकडून त्याच्यासारखाच गणवेश घातलेला, त्याच्याच वयाचा एक मुलगा त्याच्याजवळ आला. दोघांनी एकमेकांकडे पाहिलं. त्या

‘काय रे तुझं नाव ?’ रमेशने त्या मुलाला विचारलं.
‘साजिद’
‘गणवेशावरून तू माझ्याच शाळेत निघालेला दिसतोय ?’
‘होय’
‘कितवीत आहेस तू ?’
‘आठवीत’
‘म्हणजे माझ्याच वर्गात की’
‘म्हणजे तू देखील आठवीत आहेस?’
‘होय’ रमेशने उत्तर दिले. दोघे हातात हात घालून निघाले.

मैत्री

- श्री.दत्ता.श्री.टोळ

‘पहिल्या दिवशी हजेरी झाली. शिक्षक विद्यार्थ्यांची परस्पर ओळखही झाली. देशपांडे गुरुजींनी, बापू गायधनी पुरस्कार मिळालेल्या एका धाडसी मुलाची गोष्ट सांगितली. रमेश अन् साजिदच्या गप्पा सुरू झाल्या.

‘काय रे रमेश तुझ्या अन् माझ्या गावाचं नाव एक कसं ?’ साजिदनं विचारल्यावर रमेश सांगू लागला.

‘अरे, फार फार वर्षापूर्वी आपलं भरतपूर एकच होतं. परंतु कुणी इंग्रज अधिकाऱ्यानं कट कारस्थान केलं अन् भरतपूरचे दोन तुकडे झाले. एक भरतपूर खुर्द जिथं आम्ही राहतो अन् दुसरा भाग भरतपूर बुद्रुक जेथे तुम्ही राहता.

तेव्हा साजिद म्हणाला,

‘मग हे भरतपूर कधी एक नाही का होणार ?’

‘कुणास ठाऊक एक ईश्वरच काय ते जाणे ?’

‘जाऊ दे तू अन् मी आपण तर दोस्त झालो.’

‘साजिद उद्यापासून शाळेत डबा घेऊन यायचंय. आठवणीने घेऊन ये बरं’ रमेशच्या ह्या सूचनेवर साजिदचा चेहरा खर्कन् उतरला. पण तसं न दाखवता, रमेशची नजर चुकवीत तो अडखळत उतरला,

‘होऽऽ होऽऽ आणीन की’ आणि त्याने रमेशचा निरोप घेतला.

साजिदची ती रात्र काळजीत गेली. घरची गरिबी असल्यामुळं आपल्याला

खूप सौंगडी, सदा जमविणे हा अमुचा अधिकार जेथे जीवत, तेथे न्हावे, हा अमुचा अधिकार.

घरून डबा मिळणार नाही हे त्याला चांगलं ठाऊक होतं. त्याला त्याच दुःख नव्हत. परंतु उद्या रिकामा डबा नेला अन् रमेशने 'डबा बघू' म्हटलं तर कसं उत्तर द्यायचं याचाच तो रात्रभर विचार करीत होता. रमेशला कसं चकवायचं याचा त्यानं खूप विचार करून निर्णय केला तेव्हा त्याला शांत झोप लागली.

दुसरा दिवस उजाडला. दोघांनी पुलाजवळ भेटायचं ठरवलं होतं. ठरल्यावेळी ठरल्या ठिकाणी दोघे भेटले. कुणाला फारशी वाट पाहावी लागली नाही. साजिद जवळ येताच रमेश म्हणाला, 'साजिद, काल संध्याकाळी माझ्या बाबानी एक गंमत संगितली.'

'माझ्या अब्बाजानदेखील,' साजिदनं म्हटलं. 'कोणती रे?'

अं हं... अगोदर तू सांग..'

'तू सांग... तू सांग' असं बराच वेळ ते एकमेकांना म्हणत राहिले.

'बरं बाबा, मी सांगतो,' म्हणत रमेश सांगू लागला,

'माझे आजोबा अन् आता बाबादेखील भरतपूर खुर्दचे सरपंच'

'माझे देखील, पण ते भरतपूर बुद्रुकचे'

'दोघांची चांगली दोस्ती होती. पण भरतपूरचे तुकडे झाल्यामुळ दोघांची मने साफ राहिली नाहीत.'

'अरे, आपण जुळवून देऊ दोघांना! अशाच इकडच्या तिकडच्या गोष्टी एकमेकांना सांगत दोघं शाळेत पोहोचले.

दुपारची सुटी झाली.

'रमेश मैदानात एक झाड आहे. तिथं जाऊ डबे खायला.' साजिदने सूचना केली.

'आयडिया' म्हणत डबा घेऊन रमेश पळत सुटला. त्याच्या पाठोपाठ साजिद तिथं पोहोचला डब्यासह थेट झाडावर

पोहोचला.

'साजिद, माझ्याबरोबर नाही डबा खाणार?' नाराजीच्या सुरात रमेशां म्हटलं. त्याला उत्तर देत साजिद म्हणाला,

'हो पण मी झाडावरच बरा आहे. शिवाय तुला माझ्या डब्यातलं चालणार नाही. मी रोज अंडं नाहीतर मासा खाणार.'

'हो रे बाबा, पण तू घे ना माझ्या डब्यातलं' म्हणत रमेशने डब्यातला अर्धा लाडू त्याला देऊ केला.

'आज नको. पोट जाम भरलंय. उद्याबिद्या घेईन' म्हणत दोघांचं खाणं झालं.

दोघांची गट्टी वाडू लागली. रमेश साजिदला अभ्यासात मदत करायचा. साजिदनं रमेशला पोहायला शिकवलं.

असेच काही महिने लोटले.

रमेशच्या गावी म्हणजे भरतपूर खुर्दमध्ये जत्रेच्या निमित्तानं बैलगाड्यांची शर्यत होती. त्यासाठी बुद्रुकमधील गावकरीदेखील त्यांच्या बैलगाड्या घेऊन येणार होते. साजिदचे अब्बाजानदेखील.

'साजिद, कुठंपर्यंत आली आहे तुमची तयारी? राजापरधान्या ही आमची खिल्लारी बैलाची जोडी तुम्हांला भारी पडणार'

'हुडतू, तू आमचा बादशहा अन् शाहरूखला पाहिलं नाहीस. काय भन्नाट पळतात दोघं. ज्याचं नाव ते.'

'देख लेंगे' म्हणत साजिदनं छाती पुढं काढली.

'ठीक आहे' म्हणत पुलाजवळ येताच दोघे आपापल्या घराकडे निघाले.

त्या दिवशी संध्याकाळी साजिद परसातून मागे विहिरीकडं निघाला.

त्याला आंब्याच्या झाडाजवळ कुणी दबल्या आवाजात बोलतंय असं

जाणवलं. आवाज ओळखीचा होता. वाड्यावरचे गडी म्हमद्या अन् अब्दुल्ला काही बोलत होते. ते दोघे अंधारात काय करताहेत साजिदच्या मनात शकेची पाल चुकचुकली.

तो झाडामागे उभा राहून कान देऊन हळूच ऐकू लागला.

म्हमद्या अन् अब्दुल्ला दबल्या आवाजात बोलत होते. म्हमद्या आपल्या धन्याची जित झाली पायजेल'

'अरे, ते कसं जमणार?'

जनार्दनभाऊची बैलजोडी नंबरी हाय.

आपल्या वालेखांचीच हार होणार'

'मग काय करायचं रं?'

'अरं, वाकड्या वाटेनं जायचं.'

'म्हंजे?'

'जनार्दनभाऊंच्या-रमेशच्या वडलांच्या बैलगाडीच्या एका चाकाची कुनी - म्हंजे तो खिळा काढून टाकायचा नि उधर बारीक अन् आखूड खिळा अडकायाचा. गाडी थोडी पळाली की तो खिळा उडलं अन् गाडीचं चाक होलपाल जाईल. हाय का नाय आयडिया?'

'अक्षी बेस' म्हणत एकमेकांना टाळी देत ते हसू लागले. तेव्हा म्हमद्या म्हणाला, 'अरं 5 हळू कुणी ऐकलं.'

'शुड' तोंडावर बोट ठेवीत अब्दुल्ला म्हणाला, 'व्हय-गप्प बसतो.' दोघांचं कुटील कारस्थान ऐकल मात्र अन् साजिद संतापला.

दुसरे दिवशीची हकीकत. आज रमेशचा वाढदिवस होता. आईने गुलाबजाम केले होते. रमेशने आईजवळ हट्ट धरात, गुलाबजाम भरपूर दे. साजिदला द्यायचेत.'

'होय. मी डबा भरलाय.

त्याच्याशिवाय तुला घास जाणार नाही. ठाऊक आहे मला' म्हणत आईने

रमेशच्या हाती डबा दिला.

‘खरं आहे आई तुझं म्हणणं. खरंच मला साजिदशिवाय करमत नाही. पण हा पट्टा ऐकत नाही. एकदाही त्यानं माझ्या डब्यातलं काही घेतलं नाही. साजिदचं तर आपल्याला काही चालत नाही. तो अंडी नाहीतर तसलंच काही आणतो.

‘बरं बरं, पोटभर जेवा.’ म्हणत आईनं रमेशला निरोप दिला.

साजिदला कसं चकित करायचं याचा विचार करीत रमेश शाळेत पोहोचला. वर्गात गेल्याबरोबर तो साजिदला म्हणाला, ‘साजिद, ए मला तहान लागलीय. हौदावरून पाणी आणून देतोस?’

‘अब्बी लाया’ म्हणत साजिद वर्गाबाहेर पळाला. रमेशने त्याच्या दप्तरातला डबा काढला. उघडला, तर तो रिकामाच. त्यानं गुपचूप चारसहा गुलाबजाम त्यात ठेवले. दुपारी सुट्टीत दोघे नेहमीच्या झाडाजवळ गेले. साजिद म्हणाला, ‘रमेश, तुला गुपित सांगायचंय.’

‘काय रे?’ रमेशने प्रश्न केला. इकडं तिकडं पाहात, कुणी ऐकत नाही अशी खात्री करून साजिदनं म्हमद्या अन् अब्दुल्ला तुझ्या वडलांना कसे बनवणार याची माहिती दिली.

‘मग काय करायचं रे?’ रमेशने विचारले. ‘मैदानात गेल्यावर मी काय करतो बघ. पण तू घरी सांगू नकोस.’ साजिदनं बजावलं अन् तो झाडावर गेला. रमेश म्हणाला, ‘साजिद, डब्यातलं कबाब खा रे’

साजिदने डबा उघडला. पाहातो तो गुलाबजाम. त्याला रमेशची युक्ती कळली हसत त्यानं गुलाबजाम खाल्ला.

....बैलगाडीच्या शर्यतीचा दिवस उजाडला. सगळ्या बैलगाड्या मैदानात

आल्या. साजिदच्या अब्बाजानची अन् रमेशच्या वडलांची बैलगाडी एकमेकांना खेटून उभी होती. शर्यत सुरू होणार तोच साजिद अन् रमेश धावत मैदानात पोहोचले. सर्व बैलगाड्यांपुढे उभे राहून म्हणाले.

‘थांबा, आम्हाला दोघांचा सत्कार करायचा आहे?’

‘पोरानो, बाजूला व्हा. शर्यत सुरू नाही झाली अन् सत्कार कुणाचा?’

‘सांगतो ना’ साजिद म्हणाला, ‘अब्बाजान, म्हमद्या अन् अब्दुल्लाला बोलवा.’

अब्बाजाननं हाक मारली. म्हमद्या, अब्दुल्ला गाडीपुढे आले. त्यांचे चेहरे पडले होते. पण चंद्रबळ आणीत तसेच उभे राहिले.

‘अब्बाजान, विचारा ह्या गधड्यांना यानं काय गुन्हा केला ते?’

खुर्द अन् बुद्रुक असे दोन तुकडे केले त्या लालतोंड्या इंग्रजाच्या दुष्ट प्रवृत्तीचा वारसा अजून यांच्यारूपात शिल्लक आहे. आपण झुंजत राहावं अशी त्यांची इच्छा आहे. म्हमद्या अन् अब्दुल्ला दोघांनाही खडसावून विचारा त्यांचं पाप. म्हणत साजिदनं उजव्या हातानं गाडीची कुनी दाखवली अन् म्हणाला, ‘ह्या दोघांनी रमेशच्या बाबांच्या बैलगाडीचा खिळा काढला. का तर त्यांची हार व्हावी. हा खोटेपणा चांगला का?’ ऐकून अब्बाजान थरथर कापू लागले. त्यांनी गाडीवानाच्या हातून चाबूक हिसकावला. अन् ते म्हमद्या, अब्दुल्लाला झोडपू लागले. मार खात म्हमद्या व अब्दुल्ला गुरासारखे ओरडू लागले. तेव्हा जनार्दनपंत धावत आले. वालेखाँचा हात वरच्यावर पकडीत त्यांनी थांबवला. ‘अरे वालेखाँ, त्यांना माफ कर’ त्यांनी म्हटलं.

‘जनार्दनपंत, माझ्या पोरानं माझी

अबु वाचवली. कलंकित यश काय करायचं.’ वालेखाँ स्फुंदू लागले. जनार्दनभाऊंनी त्यांची समजूत काढली. त्या वर्षी जनार्दनची बैलगाडी शर्यत जिंकली हे सांगायला नको. रमेश म्हणाला, ‘बाबा, आपण आपल्या बैलगाडीनं उद्या भरतपूर बुद्रुकला जायचं. तिथल्या लोकाना पेढे वाटायचे. मानाचं सोन्याचं कडं तुम्हाला मिळालं.

प्रामाणिकपणाचा फेटा तुम्ही साजिदच्या बाबांना बांधा.

‘पोरा, केवढं तुझं मोठं मन ! अगदी आभाळाएवढं.’ अल्ला तुला सुखी ठेवो म्हणत वालेखाँने आकाशाकडे बघत हात जोडले.

दुसरे दिवशी रमेशची सजलेली गाडी भरतपूर बुद्रुकला निघाली. तिकडं सारं भरतपूर त्यांच्या स्वागतासाठी गुढ्या तोरणे उभारून सिद्ध होतं.

- श्री.दत्ता.श्री.टोळ

‘स्वरांजली’, साहित्य परिषदेसमोर, टिळकरोड, पुणे ३०

मुलांचा अंक
पुनः एकदा आठवण !
या अंकासाठी तुमचे साहित्य
पाठवणार ना ?
परीक्षा संपली की लगेच
तयारीला लागा. तुम्हाला
लेखनासाठी, चित्रे काढण्यासाठी
पुरेसा वेळ मिळावा म्हणून मुदत
वाढवित आहोत. आपले साहित्य
२५ एप्रिलपर्यंत आमच्याकडे
पाठवा. अधिक तपशीलासाठी वर्ष
८ अंक ६ (सौर पौष शके १९२१)
पाहा. तुमच्या सुंदर कथा, कविता,
लेख, चित्रे यांनीच हा अंक सजणार
आहे, हे ध्यानात असू द्या !

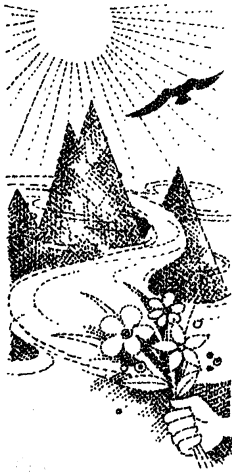
पोकळीतुनी घुमवू आम्ही यशोदुंदुभी जान । स्वच्छ मोकळ्या श्वासासाठी भले पाखडू प्राण ॥

7

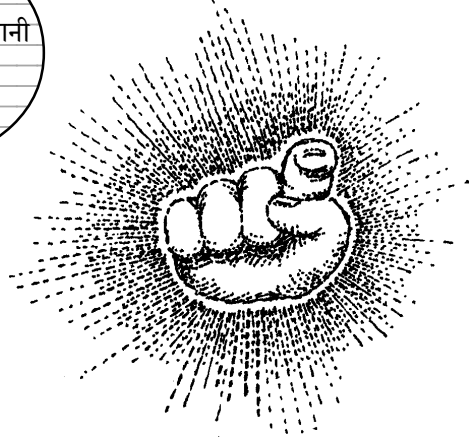
यशस्वी होण्यासाठी ...

गरुडाकडून पंख घे...
भरारी मारण्यासाठी
सूर्याकडून तेज घे...
अंधाराच्या नाशासाठी
पर्वताकडून निश्चय घे...
निर्णयावर ठाम राहण्यासाठी
फुलांकडून सुवास घे...
दुखा:तसुद्धा हसण्यासाठी
काट्यांकडून धार घे...
अन्यायाच्या नाशासाठी
आभाळाकडून विशालता घे...
चुका माफ करण्यासाठी
वाऱ्याकडून वेग घे...
प्रगतीपथावर अग्रेसर होण्यासाठी
शेवटी
माझ्याकडून शुभेच्छा घे...
यशस्वी होण्यासाठी !

- कु.प्रज्ञा कुलकर्णी
१०, महालक्ष्मी, शाहूपुरी
सातारा -४१५००१

कविता पानोपानी

हे तुम्ही विसरलात !

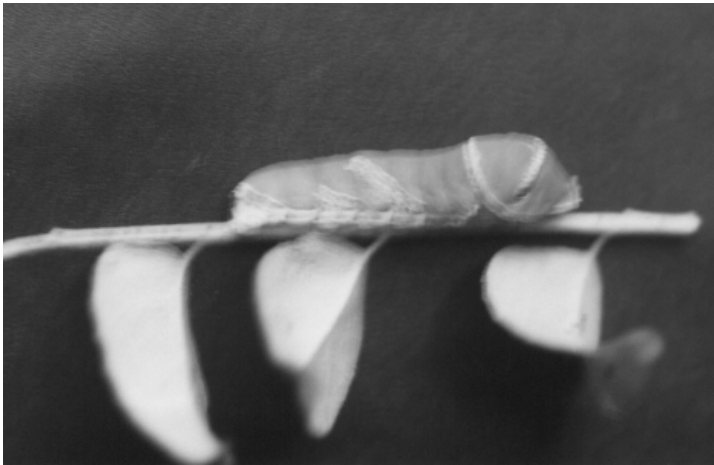
प्रत्येक जिभेला स्वतंत्र वाचा असते
हे आम्ही विसरलो !
कित्येकदा आर्गीचे मूळ पोटांत असते
हे तुम्ही विसरलात !
मुके शब्द प्रस्फोटक होऊ शकतात
हे आम्ही विसरलो !
प्रत्येक हातांच्या मुठी वळू शकतात
हे तुम्ही विसरलात !
उरातल्या जखमा कुरवाळायच्या नसतात !
हे आम्ही विसरलो !
गमावलेल्यांजवळ मुळांतच काही नसते
हे तुम्ही विसरलात !
वेदनांच्या कोंभात ऊर्मी दडून असते
हे आम्ही विसरलो !
प्रत्येक माणूस हा माणूसच असतो
- हे तुम्ही विसरलात !
- हे तुम्ही विसरलात !!

- डॉ.धुण्डिराज कहाळेकर,
'महाराज सदन'
वडगल्ली, नानलपेठ,
परभणी ४३१४०१

‘प्रजू ... ए प्रजू... अगं बाहेर तर ये, आपल्या कढी-लिंबावर बघ कसली तरी अळी आलीये.... किती छान दिसतेय... मुटू... मुटू पान खातोय ! ...’

‘अगं - खरंच की ! छानच आहे तिचा रंग लालसर तपकिरी म्हणायचा की भगवा ? तुझं तूच ठरव बाई... मला नाही ठावकी !’ ठावकी काय म्हणतेसू ... ठाऊक म्हण... आणि ठाऊक नसायला काय झालं... जवळ येऊन तर बघ.... रांगोळी तर छान काढतेस, रंग संगती तर सुरेख जुळवतेस नि... तिच्या अंगावरचे ते छोटे पांढरे पट्टे बघितलेस... आडवेही आहेत आणि तिरपेसुद्धा त्यांच्या कडा झिरमिळी आहेत का गं ... ‘नीट दिसत नाहीयेत. भिंगच आणायला हवं.... आज आपल्या प्रयोगशाळेत घेऊन जाऊया. चालेल ?’

‘या ... या ... प्रज्ञाताई, आज काय आणलंय नवीन ? बघू बघू .. अरे वा ! ही तर फुलपाखराची अळी दिसतेय...’ ‘हो ताई... मला ती आमच्या कढी लिंबाच्या झाडावर सापडली. आपल्या प्रयोगशाळेत मी ती वाढवली तर चालेल?’ ... ‘हो तर, अवश्य ! मी तेच

छायेखाली याच्या वसतां जग हें सुखमय सारे, दुःखाचा तव न दिसे कोठे, सारे रम्य पसरारे !

‘स्वॅलो-टेल !’

- डॉ.पुरुषोत्तम जोशी

तुला सांगणार होते.... पण तेवढा वेळ आणि सहनशीलता आहे का ! दररोज अळीला नवीन नवीन पानं खायला घालावी लागतील. ती अळी तू ज्या पिंजऱ्यात ठेवशील, वाढवशील तो पिंजराही तुला रोज, न कंटाळता स्वच्छ करावा लागेल ! आहे तयारी ?’

‘... हो मी करीन सारे काही. आमच्या बालकनीतल्या कुंडीत तर आहे कढीलिंबाचे झाड. पानांना तुटवडा नाही. शाळेत येताना दररोज आणीत जाईन. डबा खायच्या सुट्टीत पिंजरा स्वच्छ करीन आणि त्यात पानं घालीन; पाण्यासाठी स्पंजही ठेवीन.’ ‘... प्रज्ञाताई ही अळी पाणी पीत नाही. तिला वेगळ्या अशा पाण्याची गरज भासत नाही. ते तिला पानांच्या पेशीतूनच मिळते...’

‘प्रज्ञाताई, तुम्ही भिंग मागीतलं होतं. कशासाठी हवं होतं ते ?’ ‘ह्या अळीच्या अंगावरचे हे पांढरे पट्टे ना मला कडांच्या बाजूने कात्र्या-कात्र्या असणाऱ्या झिरमिळ्यांसारख्या वाटताहेत पण नीटपणे नुसत्या डोळ्यांनी दिसल्या नाहीत. त्या भिंगाखाली अळी ठेवून

पाहणार आहे. चालेल ?’

‘... हो अवश्य ... प्रज्ञाताई, अळीला दररोज पान खायला घालताना ती पानावर आहे की नाही हे नीट पाहात जा. अळीची वाढ पूर्ण झाली की, ती पानांवर वा फांदीवर राहात नाही. तिला सोयीची वाटेल अशी जागा शोधत फिरत राहाते. जागा सोयीची वाटली की, तेथे थांबते आणि कोशावस्थेत जाते. आठ-दहा दिवसात कोशावस्था पूर्ण होते आणि त्यातून फुलपाखरू बाहेर पडते...’

‘... प्रज्ञाताई, कढीलिंबाच्या झाडावर तुम्हाला सापडलेल्या अळीचे जे फुलपाखरू तयार होईल, त्याचे शास्त्रीय नाव आहे पॅपिलिओ पॉलिटेस (झरळिश्रळश्रींशी) असून ते लिनियस या अभ्यासकाने दिले. पॅपिलिओ हा लॅटिन शब्द असून ‘रूजी घालणारा’ असा त्याचा कोषातील अर्थ. परंतु बोली भाषेमध्ये फुलपाखराला पॅपिलॉन किंवा पॅपिलिओ म्हटले जाते. पॉलिटेस याला प्रतिशब्द म्हणून ‘अनेक’ हा शब्द वापरता येणे शक्य आहे . या फुलपाखराला मराठीत खास असा समानार्थी शब्द नाही. त्याची अळी कढीलिंबाच्या पानांवर आढळते; उपजीविका करते म्हणून फुलपाखराला कढी लिंबावरचे असे विशेषण दिले. अळ्या केवळ कढीलिंबावरच आढळतात असे नाही. त्या इतर लिंबवर्गीय झाडावरही आढळतात; त्यांची पाने खाताना दिसतात. अळ्या ऑक्टोबर-नोव्हेंबर अथवा/ आणि मार्च-एप्रिल महिन्यांमध्ये या झाडांवर हटकून आढळतात. अळ्या गोल-दण्डाकृति असून त्यांचा सर्वसाधारण रंग भगवा आहे. त्यावर अधून मधून आडवे वा तिरके पांढरे पट्टे आढळतात.

प्रौढ कीटकाचा-फुलपाखरांचा डोके, वक्ष, पोट आदीभाग पूर्णतः काळे

असून अपवाद म्हणून शेवटचा खंडभाग गडद तपकिरी असतो. त्याच्या पुढील पंखाची जोडी लांब रुंद असून त्यांचा विस्तार साधारणपणे ९० ते १०० मिलीमीटर असतो. पंखाच्या डाव्या

उजव्या कडांवर पांढरे बुंदके ओळीमध्ये एका शेजारी एक असे आढळतात. पंखाची मागील जोडीही प्रामुख्याने काळ्या रंगाची असली तरी तिच्या मध्य अंगावरील पांढऱ्या चपट्या आणि

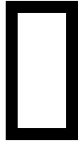
ठसठसशीत बुंदक्याची रांग सहजपणे डोळ्यात भरते. मागील पंखाच्या कडा झालरीसारख्या कात्र्या कात्र्याच्या दिसतात. त्यातील एक कात्री वा झालरीचा पट्टा शेपटीसारखा भासतो. यामुळे इंग्रज अभ्यासकांनी त्यांच्या बोलीभाषेमध्ये त्याला 'स्वॅलो-टेल' म्हणून संबोधले. आज ते नाव फुलपाखरांच्या अभ्यासकांमध्ये खूपच रुळले आहे.

या फुलपाखराची मादी पानाच्या खालच्या पृष्ठभागावर अनेक गोलसर अंडी घालते. एकाच झाडावर असंख्य अंडी घातली गेली तर त्यातून बाहेर पडलेल्या अळ्या, कढीलिंगाच्या पानांचे फार मोठ्या प्रमाणावर नुकसान करतात. अंडी घातल्यापासून प्रौढावस्था तयार

होण्यास हवामानानुसार कमी अधिक वेळ लागतो. परंतु साऱ्या जीवनावस्था महिना-सव्वा महिन्यांत पूर्णत्वास जातात.

ह्या अळ्या घरात आणून वेळोवेळी त्यांना ताज्या पानांचा पुरवठा केला तर त्यांचा अभ्यास सहजपणे करता येतो. एप्रिलमध्ये परीक्षेच्या घाईत असा प्रकल्प हाती घेतला नाही, तरी तो खास योजना करून ऑक्टोबर-नोव्हेंबरमध्ये निश्चितच घेता येईल. मग असा प्रयत्न तुम्हीही करणार ना !

- डॉ. पुरुषोत्तम जोशी
११, गृहकल्प को. ऑप. सोसा.,
लोकमान्य हॉस्पिटलसमोर,
एरंडवन, पुणे

हसा हसा !

शिस्त म्हणजे शिस्त

लष्करामध्ये गुरखा बटालियन शिस्तप्रिय म्हणून विशेष ओळखली जाते. एकदा लष्कराच्याच एका उंच इमारतीला आग लागली. आणीबाणीचा गजर होताच गुरखा बटालियन एका मिनिटात हजर !

आग लागलेल्या मजल्यावरच्या खिडकीतून ऑफिस स्टाफ पटापट उड्या मारत होता आणि खाली गुरखा बटालियनने मोठी जाळी धरली होती. त्यामुळे उड्या टाकलेले सगळे सुरक्षित होते. तेवढ्यात जाळी धरलेल्या गुरख्यांनी वर पाहिले तर कर्नल साहेबांनी खिडकीतून उडी टाकलेली. लगेच गुरखा बटालियनने जाळी खाली ठेवली आणि वर पाहून कर्नल साहेबांना सॅल्यूट ठोकला !

हो ! शिस्त म्हणजे शिस्त !

दोन दोन !

भूगोलाचा पेपर होता. बंड्यानं सर्व पेपर उत्तम सोडवला फक्त एकाच प्रश्नाला तो अडला. प्रश्न होता, 'बर्फाळ प्रदेशातील चार प्राण्यांची नावे सांगा'.

बंड्याला फक्त दोनच नावं येत होती. झाली ! पेपरची वेळ संपल्याची घंटा झाली. बंड्यानं घाईघाईने लिहून टाकलं - 'दोन रेनडिअर आणि दोन कुत्री.'

मोठ्यांचा आदर

गुरुजींनी राघूला विचारलं, 'राघू ! पृथ्वीचा आकार कसा आहे रे ?'

राघू - वाटोळा

गुरुजी - कशावरून ? तो चौकोनी कशावरून नाही ?

राघू - गुरुजी ! पृथ्वीचा आकार वाटोळा नसून चौकोनी आहे असं जर तुम्हाला वाटत असेल तर तसं समजा. 'उगाच एखाद्या शुद्धक गोष्टीवरून वडीलधाऱ्या मंडळींशी वाद घालू नये,' असं माझ्या बाबांचं मला सांगणं आहे.

गंधवेडे माझे मन कळ्याकळ्यात लपते । गंधभाराने फुलल्या फुलाफुलात उमलते ।

सिद्धार्थ सिम्पसनविषयी मला

कुतूहल होतं ते अनेक कारणांनी ! एक तर त्याचं अस्सल भारतीय नाव आणि अमेरिकन आडनाव, दुसरं म्हणजे त्याचं दिसणं. उंचा-पुरा अमेरिकन गौर वर्णाचा सिद्धार्थ झटकन सर्वांमध्ये उठून दिसायचा. तिसरे म्हणजे त्याचे अत्यंत शुद्ध पुणेरी मराठी ! बाकी कारणं म्हणजे तो क्वचितच वर्गात बसायचा, अभ्यासात त्याचं मन नसायचं, परीक्षेला पेपर कोरा देऊन उठून जायचा, त्याच्या देखण्या रूपामुळे अनेक मुली त्याच्याशी मैत्री करण्याविषयी उत्सुक असायच्या; पण सिद्धार्थ त्यांच्याशीही फटकून वागायचा ! सिद्धार्थला मित्रही फारसे नव्हते. त्याच्या साऱ्या हालचालीतून, त्याच्या वागण्यातून, त्याच्या चेहेऱ्यावरूनही त्याची अस्वस्थता, त्याचे विस्कटलेपण, त्याचे रितेपण लक्षात यायचे. एकदा चुकून वर्गात इतिहासाच्या तासाला बसलेल्या सिद्धार्थची चौकशी करावी, त्याला काही समस्या असतील तर जाणून घ्याव्यात, काहीच नाही तरी किमान त्याच्या पालकांना बोलावून घ्यावे, म्हणून मी त्याला जवळ बोलावले. त्याचे विदेशी रूप पाहून इंग्रजीत संभाषण करायला सुरुवात केली. पण तो झटकन मराठीत आणि तेही शुद्ध मराठीत बोलतोय, हे पाहून मी चकित झाले. 'मग सिम्पसन ?'

'मॅडम, माझे वडील अमेरिकन आहेत, आई भारतीय.'

'मग आई-वडील दोघेही अमेरिकेत आणि तू इथं असतोस, असे का ?'

'नाही. आईने घटस्फोट घेतला आहे. आम्ही भारतातच राहातो.'

सिद्धार्थनं कोणताही आडपडदा न ठेवता सहजपणे सांगून टाकले. बहुधा, अशा प्रकारच्या चौकशीला तोंड देतच तो इथपर्यंत आला असावा. पण मग

कुटुंब माझे मी कुटुंबाचा !

- सुहासिनी देशपांडे

सिद्धार्थच्या सगळ्या वागण्याचे गूढ एकदम उलगडले. सारं काही आहे पण घर हरवलेला, कौटुंबिक जिन्हाळ्याला मुकलेला सिद्धार्थ आधुनिक भारतात येऊ घातलेल्या अमेरिकन संस्कृतीचं प्रतिनिधित्वच करतोय असं मला वाटून गेलं.

खरंच अमेरिकेकडचं वारं वेगानं इकडं येतंय का ? उद्ध्वस्त कुटुंबांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत चाललीय का? आई-बाप या दोघांच्या मायेची सावली न मिळाल्यानं; उलट दोघांच्या विभक्त होण्यामुळे बालपण कोळपून गेलेलं आहे अशा मुलांची संख्या समाजात वाढते आहे का ? व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या कल्पनेचा अतिरेक झाल्यामुळे कुटुंबव्यवस्था खिळखिळी बनतेय का ? चित्रपट आणि दूरदर्शनवरील सोप-ऑपेरा आणि मालिकांचे विपरीत परिणाम आमच्या संस्कृतीवर आक्रमण करीत आहेत का ? - उत्तरं कदाचित काळच देईल ! पण कुटुंबसंस्थेचं महत्त्व समजावून सांगितलं पाहिजे, अशी परिस्थिती आहे खरी !

रानटी अवस्थेत माणूस स्वसंरक्षणार्थ टोळ्या-टोळ्यांनी राहात असे. परन्तु मानवी संस्कृतीचा प्रारंभ आणि विकास मात्र कुटुंबसंस्थेच्या आधारे झाला आहे, यात शंकाच नाही. सुसंस्कृत समाजाची, स्वस्थ आणि निकोप समाजाची पायाभरणी कुटुंबसंस्थेनं केली आहे.

जेव्हा समाज कृषिप्रधान होता, म्हणजे शेती हाच प्रमुख व्यवसाय होता

तेव्हा संयुक्त कुटुंबप्रणाली अस्तित्वात होती. एका छताखाली आजोबा-मुलगा-नातू अशा तीन आणि कधी कधी पणजोबा ते पणतू, अशा चार-चार पिढ्याही नांदत असत. जगातील बहुतांश संस्कृतींमध्ये पितृसत्ताक कुटुंबव्यवस्था होती. तरी वैशिष्ट्यपूर्ण मातृसत्ताक कुटुंबपद्धतीही काही संस्कृतींमध्ये अस्तित्वात होती (आणि आजही आहे.)

भारतात प्राचीन काळी पितृसत्ताक कुटुंबपद्धती असली तरी पित्याइतकंच मातेलाही सन्मानाचे स्थान होते. पंडुराजाचे पुत्र पांडव म्हणून ओळखले जातात, पण त्याच बरोबरीनं त्यांना कौंतेय म्हणूनही सन्मानपूर्वक गौरविले जाते ! कौसल्यात्मज राम, सुमित्रेचा सौमित्र अथवा सौमित्रिनंदन-लक्ष्मण, यशोदानंदन कृष्ण, ही नावे आपल्या परिचयाची आहेतच.

पितृसत्ताक पद्धती असली तरी आर्यांनी कुटुंबात, समाजात स्त्रियांना सन्मानाचा दर्जा दिलेला दिसतो. आपल्या संस्कृतीत पती आणि पत्नी यांना संसार रथाची दोन चाके म्हणूनच मानलेले आहे. यज्ञकर्मादि धार्मिक

अखिल धरा हे कुटुंब आमुचे हेच ऋषींचे इथल्या बोल । माणुसकी हा धर्म आमुचा, प्राण दुज्याचाही अजमोल ।

विधींमध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांचाही सहभाग आवश्यक मानलेला आहे. संस्कृतमध्ये पती-पत्नीला मिळून 'दम्पती' असा शब्द आहे! एक दुसऱ्यावाचून अधुरा आहे, अधु आहे.

कुटुंब-पद्धती अस्तित्वात आली तीच मुळी स्त्री-पुरुषांमधील हा परस्परांवाचूनचा अधुरेपणा दूर करण्यासाठी ! निसर्गतः पुरुषाकडे शारीरिक ताकद, साहसाची ऊर्मी स्त्रीपेक्षा अधिक आहे तर स्त्रीकडे निसर्गतःच मातृत्वाची जबाबदारी असल्यामुळे तिच्या स्वभावात मार्दव, प्रेमळपणा, सर्वांचे संगोपन करण्याची वृत्ती आहे. त्यामुळे आपोआपच श्रमविभाजन आले! पुरुषाने बाहेर जावे, शिकार करावी, श्रमाची कामे करावीत, अर्थार्जन करावे, परिवाराचे संरक्षण करावे तर स्त्रीने घरात राहावे, बालकांना जन्म द्यावा, त्यांचे संगोपन करावे ! अशा परस्पर समजुतीमधून, दोघांच्या परस्पर सामंजस्यातून 'घर' उभे राहिले ! कुटुंबसंस्था अस्तित्वात आली. साऱ्या सुसंस्कृत समाजाचा पायाच मुळी कुटुंबव्यवस्था आहे.

आपण कुटुंबात राहतो-वाढतो. आपलं पहिलं शिक्षण कुटुंबात होतं, पहिलं सामाजीकरण कुटुंबापासून सुरू होतं. आई, वडील, आजोबा, काका-काकू, मोठी भावंडं, धाकटी भावंडं, घरात येणारे पाहुणे-रावळे, नोकर-चाकर, अशी विविध नाती आपणाला मिळतात ती कुटुंबामुळे.

पूर्वी संयुक्त कुटुंब असत. अशा मोठ्या कुटुंबामध्ये प्रत्येकालाच आपल्या स्वातंत्र्याला, स्वैर वागण्याला मर्यादा घालाव्या लागतात. कुटुंबांची म्हणून काही तत्त्व, काही शिस्त, काही बंधनं सर्वांनाच स्वीकारावी लागतात. आपल्या अहंकाराचे कंगोरे थोडे घासून बोथट बनवावे लागतात. मोठ्यांचे आज्ञापालन

करणं, लहानांना समजावून घेणे, एकमेकांसाठी काही स्वार्थत्याग करणं अशा किती तरी गोष्टी आपण सहजपणे कुटुंबात शिकत असतो. परस्परांविषयी विश्वास निर्माण होणं, प्रेम निर्माण होणं आणि परस्परांच्या हितासाठी झटणं यांची शिकवण कुटुंबातच मिळते. म्हणजे अशाप्रकारे कुटुंबामध्ये आपल्याला नागरिकत्वाचे, जबाबदार नागरिकत्वाचेच शिक्षण मिळत असते. कारण कुटुंबानंतर हळूहळू आपल्या सामाजीकरणाच्या कक्षा वाढत जातात. आपला समाज वाढत जातो. आपण आपल्या कुटुंबाप्रमाणेच आपल्या समाजाचे, आपल्या देशाचे

आणि संपूर्ण मानव समाजाचे - म्हणजे जागतिक समाजाचे जबाबदार घटक बनतो.

कुटुंब स्वस्थ तर समाज स्वस्थ ! चीनमधील थोर तत्त्ववेत्ता कफ्युशियसनं सुद्धा सुसंवादी, सुदृढ आणि स्वस्थ समाजाच्या बांधणीसाठी कुटुंबव्यवस्थेला महत्त्व दिलं आहे. त्यासाठी कफ्युशियसनं पाच मूलभूत नातेसंबंधातील सुसंवादावर भर दिला आहे. राजा-प्रजा, पती-पत्नी, पिता-पुत्र, भाऊ-भाऊ आणि मित्र-मित्र हे ते पाच नातेसंबंध ! यापैकी तीन नातेसंबंध तर कुटुंबाच्या स्वास्थ्यासाठी कारणीभूत ठरतात. पती-पत्नीमधील परस्परप्रेम, विश्वास, समजूतदारपणा हा तर कुटुंबाच्या स्वास्थ्याचा खरा आधार आहे. पिता आणि पुत्र, भावंडे यांमधील प्रेमाने, परस्पर सहयोगाने कुटुंबातील नातेसंबंधाची वीण घट्ट बनते. मोठ्यांचा आदर करणे यावर कफ्युशियसचा भर आहे, तसाच आर्यसंस्कृतीचासुद्धा आहे. नम्रता, आज्ञापालन, स्वार्थत्याग, सेवाभाव, दुर्बल-अपंग-वृद्ध यांच्याविषयी करुणा या सद्गुणांशिवाय

कौटुंबिक आणि सामाजिक संबंधात सुसंवाद होऊ शकत नाही.

काही वेळा मोठ्यांचे विचार न पटले तरी उद्धटपणे न वागता शांत, ठामपणे आपले विचार त्यांच्यापर्यंत पोहोचवता यायला हवेत. मोठ्यांनीही आता मुलं परिपक्व झाली आहेत, त्यांनाही काही समजतं हे जाणून घ्यायला हवं. मुलांचे संसार सुरू झाल्यावर आपण थोडं त्यातून बाजूला व्हायला हवं आणि मुख्य म्हणजे वैचारिक पातळीवर थोडं काळाबरोबर बदलायलाही हवं ! कितीही मतभेद असले तरी ही माझी, आपली माणसं आहेत ही भावना असेल तर घरातील छोटे-मोठे संघर्ष तात्पुरत्या वादळलाटेसारखे ठरतील.

आता हेच पाहा नं ! राहुलच्या घरी बाहेर जाताना आजोबांना सांगून जाणं, शक्यतो जेवणासाठी एकमेकांसाठी थांबणं, लहान मुलांसमोर उठसूट मोठ्यांचा अन्याय न करणं या गोष्टी पाळल्या जातात. घराबाहेर घडलेल्या घटना राहुल-नीता अगदी मोकळ्या मनानं आई-बाबांशी बोलतात, चर्चा करतात - त्यांच्या बरोबरीच्या मित्रांना या गोष्टीचं आश्चर्य वाटतं ! त्याची आईही नोकरी करते. अनेकदा साध्यासाध्या गोष्टींवरून चिडचिडही होते, नाही असं नाही; पण घरातल्या व्यक्तींचे एकमेकांशी असलेले बंध मात्र पक्के आहेत. काका-मामा-मावशी-आत्या, सर्व मंडळी कधीतरी येतात. या पाहुण्यांची कुणाला अडचण वाटत नाही.

तर सुमेधच्या घरी अगदी विरुद्ध चित्र! जो तो आपापल्या मनाप्रमाणे वागायला स्वतंत्र ! कुणाचेच कुणाला बंध नाहीत. आजोबा वृद्धाश्रमात, आई-बाबा आपल्या उद्योगात. मुलांकडे लक्ष द्यायला वेळ नाही. मुलांच्या हातात भरपूर पैसा !

हॉटेलमधले पदार्थ खावेत, मित्रांना पाट्या घ्याव्यात, झालंच तर पानपराग-गुटरखा-त्याच्या आई-बाबांना समजलंही नाही मुलगा आपल्यापासून इतका दूर लांबचा पल्ला गाठतोय !

याच्यामधलं दृश्य तर अनेक घरात. आज-आजोबा कानकोंडे होऊन भरल्या घरात एकाकी ! घरातली सून आपल्याला काही वाव मिळत नाही म्हणून नाखुश ! वडील या सर्व परिस्थितीत हतबल - आणि मुलांना कुणाचं बरोबर अन् कुणाचं चूक याविषयी सतत संभ्रम !

या सर्व उदाहरणांतून असे दिसते की काळाच्या ओघात एकत्र कुटुंबपद्धतीची जागा विभक्त कुटुंबपद्धतीने घेतली खरी - पण त्यामुळे अनेक समस्याही भेडसावू लागल्या. औद्योगीकरण, शहरीकरण, झपाट्याने होत चाललेले आधुनिकीकरण यामुळे छोटी कुटुंबे-पति-पत्नी आणि मुले यांची चौकोनी सुटसुटीत कुटुंबे ही काळाची गरज बनली. यात विशेषतः स्त्रीच्या स्वातंत्र्याचा संकोच थांबला, तिची घुसमट थांबली ! तिच्या बुद्धीला, कला गुणांना वाव मिळून तिचा व्यक्तिविकास चहुअंगांनी होऊ शकला. आपल्या मनाप्रमाणे आपल्या मुलांवर संस्कार करावेत, आपल्या इच्छेनुसार त्यांना घडवावे या तिच्या महत्त्वाकांक्षांना वाव मिळू लागला.

पति-पत्नी दोघे नोकरी करताहेत, पण मुलांना सांभाळायला कोणी वडीलधारी माणसे नाहीत. सासू-सासरे हे काम हसत करतील, नातवंडांना दुधावरच्या सायीप्रमाणे जपतील, त्यांच्यावर चांगले संस्कार करतील. परंतु, सासू-सासऱ्यांची आटोपशीर कुटुंबांत अडचण होते ! व्यक्ती-स्वातंत्र्याचा संकोच होतो; असे वाटू लागते. मग मुलांची परवड, त्यांची

भावनाक ओढाताण सुरू झाली. आईच्या ऑफिसच्या वेळेनुसार मुलांचे वेळापत्रक बनवून पाळणाघरात त्यांची रवानगी करणे क्रमप्राप्त झाले ! आईची ही द्विधा मनःस्थिती ! घर सांभाळणे, मुलांच्या कलाने घेत त्यांचे आटोपून त्यांना पाळणाघरात सोडणे, मनावर दगड ठेवून, दिवसभर त्यांच्यापासून दूर राहून नोकरी सांभाळणे, यात आईच्या मनाचा कोंडमारा चालूच राहतो. अर्थात, बदलत्या काळाच्या गरजेनुसार पाळणाघरे ही बदलत गेली - मुलांसाठी 'दुसरे घर' अशी प्रतिमा पाळणाघरांनी निर्माण केली. घरात जे संस्कार, वळण मुलाला मिळणं अपेक्षित आहे, तेच संस्कार-वळण-देण्याचं पाळणाघरांनीही मान्य केलं आणि बदलत्या काळातही कुटुंबसंस्थेनं समाजस्वास्थ्याचं वातावरण निर्माण करण्याचं आपलं काम, चालू ठेवलं !

एकूण काय कुटुंबपद्धतीचं स्थान आपणा भारतीयांच्या जीवनात अविभाज्य आहे. जिन्नानचं एक सुंदर वाक्य आहे. 'पति-पत्नी हे जीवनाच्या

देवालयाचे खांब आहेत ते एकाच देवळाला आधार देत असले तरी त्यांची व्यक्तिमत्त्व स्वतंत्र असतात.' आपल्या खऱ्या निर्भेळ स्वातंत्र्याचा आग्रह धरीत, आई-वडील-मुलगा, भाऊ-बहीण, आज-आजोबा नातू ही सगळी नाती कशी जपता येतील, याचा आपण विचार करायला हवा. कधी मोठी माणसं लहान मुलासारखी वागतात तेव्हा लहानांनीही थोडं मोठुं, प्रगल्भ व्हायला हवं. दुसऱ्याला द्यायची सवय असेल तेव्हा घेण्यातला आनंदही वेगळा असतो.

कित्येकदा गुंडगिरी करणाऱ्या, मवालीगिरी करणाऱ्या समाजकंटकांना आपण म्हणतो - 'अरे, तुला काही आई-बहीण नाही का ?' - 'तुझ्या घरी काही म्हातारे आज-आजोबा नाहीत का ?' - याचा खरा अर्थ असतो की 'बाबा रे, चांगल्या कुटुंबात, कौटुंबिक जिवाळ्यात आणि नातेसंबंधात तू वाढलेला नाहीस का ?' - आणि कित्येकदा ही गोष्ट खरी असते ! चांगल्या कुटुंबात वाढलेल्या मुलांमध्ये असले वाममार्गाचे संस्कार नसतात. या मायेला

घर असावे घरासारखे नकोत नुसत्या भिंती, हात फिरवता पाठीवरून विरून जाव्या खंती ।

पारखी झाल्यामुळे ही मुले समाजकंटक बनतात ! बाहेरील अनिष्ट प्रवृत्तीचा प्रभाव न पडण्याइतके आमच्या कुटुंबातील संस्कार प्रभावी ठरायला हवेत.

तुम्ही हरमन माइनरचं नाव ऐकलंय ? बरं ! पुण्याजवळ आळंदी रस्त्यावर असलेल्या 'बालग्राम' संस्थेला कधी भेट दिलीये ? किंवा तिचं नाव ऐकलंय ? हरमन माईनर हा ऑस्ट्रेलियन माणूस 'बालग्राम' संकल्पनेचा जनक. दुसऱ्या महायुद्धात असंख्य कुटुंब उद्ध्वस्त झाली. असंख्य बालक अनाथ झाली. हरमन माइनरनं सांगितलं, 'या बालकांना केवळ राहायला छप्पर, खायला अन्न आणि झोपायला पथारी पुरेशी नाही. अनाथ मुलांची अनाथ-आश्रम किंवा रिमाण्ड होम्समध्ये भरती करू नका. त्यांना उबदार मायेचं 'घर' द्या, कुटुंबातलं जिन्हाळ्याचं वातावरण द्या.' यातूनच जगभर अनाथ मुलांसाठी त्यानं 'बालग्राम' वसाहतींची स्थापना केली. या बालग्रामातल्या एकेका घरामध्ये सहा-सहा, सात-सात अनाथ मुलं त्यांची काळजी घेणाऱ्या 'माते'बरोबर राहातात. परस्परांची भावंडं बनून कुटुंबाचे घटक म्हणून राहातात !

ज्ञान प्रबोधिनीत अध्यापक म्हणून काम करित असताना, पाचवीतल्या ममताची आठवण अजूनही येते. ममता बालग्रामातील मुलगी. एकदा 'आई' कविता वर्गात शिकवत असताना, दूरगावी असलेल्या आपल्या आईची आठवण काढून वर्गातील एक मुलगी रडू लागली. तिची समजूत घालत असतानाच 'ताई, तिला आई आहे तरी ! माझी तर आई तुरंगात आहे. वडिलांचा खून केल्यामुळे तिला शिक्षा झाली. मी छोटी होते तेव्हा आमच्या नानांनी (बालग्रामचे संचालक) मला उचलून

आणली आणि सांभाळली !' सगळा वर्ग क्षणभर धक्का बसल्यागत स्तब्ध ! - आज हीच ममता नर्सिंगचं शिक्षण पूर्ण करून मनाजोगत्या मुलाबरोबर विवाहबद्ध होऊन, सुखी संसारी तरुणी बनली आहे आणि हो, बालग्रामच्या आपल्या 'घरी' ती सणावाराला, माहेरपणाला पण येते ! 'घरा'चं, कुटुंबाचं महत्त्व असं आहे !

पण अलीकडे केबल टी.व्ही.मुळे आपल्यावर जबरदस्त सांस्कृतिक आक्रमण होत चाललंय की काय, अशी भीती वाटते. असंख्य वाहिन्या मनोरंजनाचा, सोप-ऑपेरांचा, मालिकांचा अष्टौप्रहर रतीब घालताहेत. कौटुंबिक मूल्ये, सामाजिक मूल्ये, नैतिक मूल्ये अगदी मानवी मूल्यांचीही पायमल्ली करून बिनधास्तपणे हे मनोरंजन आमच्या उगवत्या पिढ्यांवर लादलं जातंय.

व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या भ्रामक कल्पना, त्यागापेक्षा भोगलालसेमुळे उद्भवलेले गुंते, संपत्तीच्या वाटण्या आणि त्यातून उद्भवलेले संघर्ष ! टी.व्ही.वर दाखविल्या जाणाऱ्या बहुसंख्य मालिकांचे हेच विषय आहेत. कोणती जीवनमूल्ये आम्ही नव्या पिढीला देतो आहोत ? 'हमलोग', 'बुनियाद' सारख्या मालिका कुटुंबव्यवस्थेचं प्रतिनिधित्व करत, अपवाद म्हणून तुमच्या आमच्या जीवनाशी भिडणारे प्रश्न मांडतात. पण नव्या पिढीला अशा मालिका, स्पर्धा आणि वेगाच्या जगात, कंटाळवाण्या वाटतात.

माझेच विद्यार्थी-विद्यार्थिनी मोठे होऊन, विवाहबद्ध होऊन मला भेटतात, तेव्हा मला खूप आनंद होतो. पण अलीकडे काय झालंय समजत नाही, मी 'डिन्होर्स घेतला' 'अमक्या तमक्यानं घटस्फोट घेतला,' अशा कहाण्याही त्यांच्याबाबत कानावर येतात. फार कशाला, सासरी पटलं नाही म्हणून

अवघ्या दोन महिन्यात आत्महत्या करणाऱ्या नवविवाहित मुलीची बातमी येते ती माझी विद्यार्थिनी असते ! - कॉलेजात भरदिवसा मैत्रिणीला गोळी घालून ठार करणारा आणि स्वतः आत्महत्या करणारा विद्यार्थी माझा विद्यार्थी असतो; तेव्हा मी हतबल होते. माझ्याच वर्गातील हुशार विद्यार्थिनी आठ दिवस घरातून गायब होते आणि मी ख्रिश्चन धर्म स्वीकारणार आहे, अशी तिची चिठ्ठी सापडते, तेव्हा मी आतून हादरून जाते ! चांगल्या कुटुंबातली, चांगल्या शाळेमधील ही मुलं अशी आततायी बनतातच कशी ? त्यांच्या कुटुंबांतले संस्कार कमी पडले तसेच आमच्या शिक्षणाचे संस्कारही कमी पडले, असं कबूल करायला लागतं ! किंवा 'कालाय तस्मै नमः' म्हणून कडू परिस्थिती स्वीकारणं भाग पडतं.

- सुहासिनी देशपांडे
३ पुष्यश्री अपार्टमेंट,
डहाणूकर कॉलनी, रस्ता
क्र.७, कोथरुड २९

तुम्हीच शोधा उत्तर !

- १) 'सत्यमेव जयते' हे कशामधून घेतले आहे?
- २) SAARC - सार्क म्हणजे काय? त्याद कोणते देश येतात?
- ३) 'सुखकर्ता दुःखहर्ता वार्ता विघ्नाची' ही आरती कोणी रचली आहे?
- ४) एस.टी.डी.(फोन) हे कशाचे लघुरूप आहे?
- ५) चित्रपटांचे ऑस्कर अॅवॉर्ड कोणत्या संस्थेतर्फे दिले जातात?

घर असावे घरासारखे नकोच केवळ छप्पर, वात्सल्याने विणीत जावे मनामनातील अंतर !!

अॅमी तिच्या वर्गात चालली

होती. तेवढ्यात एका पाचवीतल्या मुलाबरोबर तिची टक्कर झाली. 'बघून चालता येत नाही का?' असे तो मुलगा जोरात अॅमीच्या अंगावर खेकसला आणि वर अॅमीसारखे लंगडत चालण्याची नकल करून तिला चिडवत निघून गेला. तिसरीतल्या, चिमुरड्या अॅमीने शांतपणे डोळे मिटले. अशा लोकांकडे लक्ष द्यायचे नसते, तिने स्वतःच स्वतःला नेहमीप्रमाणे समजावून सांगितले. तरीही दिवसभर अॅमीच्या मनातून 'ते चिडवणे' काही केल्या जाईना. कारण अॅमीला फक्त त्याच मुलाने चिडवले होते, असे नाही. शाळेत रोजच कोणी ना कोणी तिची चेष्टा करायचे. तिला हिडीसफिडीस करायचे. तिच्या बोलण्याची, चालण्याची टिंगल झाली नाही, असा एकही दिवस जात नसे. खरे तर अॅमी या सगळ्याला खूप कंटाळली होती, वैतागली होती. कधी कधी वर्गात इतकी मुले, मुली असूनही ती एकटी पडायची. तिला जवळचे मित्र किंवा मैत्रीण असे कोणीच नव्हते.

त्यादिवशी शाळेतून घरी गेल्यावर अॅमी गप्प गप्प होती. तिचा चेहराही एवढासा झाला होता. अॅमीला शाळेत होणाऱ्या त्रासाबद्दल तिच्या आईला पुरेशी कल्पना होती. आज हिचे शाळेत नक्कीच काहीतरी बिनसले आहे, हे आईला कळायला वेळ लागला नाही. म्हणूनच एक गंमत अॅमीला सांगायची, असे तिने ठरवले होते. अॅमीला दूध देऊन ती म्हणाली, 'अॅमी, तुला माहितीये का? रेडिओतर्फे ख्रिसमसच्या निमित्त एक छान स्पर्धा आहे. सान्ताक्लॉजला पत्र लिहायचे. बघ, तुला बक्षीससुद्धा मिळू शकेल; लिहिशील का पत्र?' अॅमीला ते ऐकून

खरंच आनंद झाला. 'सान्ताक्लॉजला पत्र ! काय मजा होईल!' असं ती उत्साहाने म्हणाली.

ख्रिसमसला सान्ताक्लॉज लहान मुलांना हव्या असलेल्या भेटी देतो, अशी एक समजूत आहे. दरवर्षी ख्रिसमसच्यावेळी, अॅमी सान्ताक्लॉजच्या गोष्टी ऐकत आली होती. आता त्यालाच पत्र म्हणजे, तिला खूप गंमत वाटत होती. ती पटकन तिच्या टेबलाजवळ गेली. तिने भराभरा कागद, पेन्सिल आणि पत्र लिहायला काढले. सुरुवातही केली. सान्ताक्लॉजला पत्र लिहायचे तिने फारच मनावर घेतले होते. अॅमी मन लावून पत्र लिहीत असताना, घरातले सगळेजण, ती सान्ताक्लॉजकडे काय काय मागेल याचे, त्यांच्यापरीने अंदाज बांधत बसले होते. अॅमीच्या आईला आणि अॅमीच्या मोठ्या बहिणीला वाटत होते की, अॅमीच्या यादीत सगळ्यात पहिला नंबर बाबीं बाहुलीचा असणार. तिच्या बाबांना मात्र वाटत होते की, तिला चित्रांचे पुस्तक हवे

आहे तर ती ते मागेल. पण अॅमीने मात्र तिच्या पत्रात काय मागितले आहे, ते गुपितच ठेवले होते.

तिने लिहिले होते :

प्रिय सान्ताक्लॉज,

माझं नाव अॅमी. मी नऊ वर्षाची

आहे. मला शाळेत सगळेजण त्रास देतात, तू मला मदत करशील ? सगळी मुलं-मुली माझ्या बोलण्याची, चालण्याची टिंगल करतात. मी अपंग आहे ना ! अपंग म्हणजे मला सेरिब्रल पालसी आहे.

सान्ताक्लॉज, मला फक्त असा एक दिवस हवा आहे, जेव्हा माझी कोणीही चेष्टा करणार नाही.

तुझी,

अॅमी

या स्पर्धेसाठी, रेडिओ स्टेशनकडे पत्रांचा नुसता पाऊस पडला. तिथे काम करणाऱ्या सर्वांना, छोट्या मुलांनी लिहिलेली पत्रं वाचून त्या मुलांचे कौतुक वाटत होते. रेडिओ स्टेशनच्या मॅनेजर साहेबांनी, अॅमीचे पत्र उघडले. एकदा वाचून झाल्यावरही, ते परत परत वाचत राहिले... उशीशलीरश्च झरश्री म्हणजे स्नायूंमध्ये काही दोष असतो. त्यामुळे शरीराच्या हालचालींवर परिणाम होऊ शकतो. शाळेतल्या मुलांना, हे अपंगत्व नीट कळले नसेल, असे त्या साहेबांना वाटले. अॅमीने पत्रात व्यक्त केलेल्या या आगळ्यावेगळ्या इच्छेचे, त्यांना खूप कौतुक वाटले. ही गोष्ट जास्तीत जास्त लोकांना कळावी, या प्रश्नाबाबत समाजात जाणीव निर्माण व्हावी, म्हणून त्यांनी ती बातमी वर्तमानपत्रांना कळवली. दुसऱ्या दिवशी त्या गावच्या मुख्य वर्तमानपत्रांच्या पहिल्याच पानावर, अॅमीचा फोटो व तिने सान्ताक्लॉजकडे मागितलेल्या या

दुसऱ्यांची आसवे पुसतांना, मला तू नेहमीच दिसलीस...तुला वेदना असतांनाही, तू मात्र जोड हसलीस...

जगावेगळ्या भेटीचे पत्र छापले होते. 'चेष्टेविना एक दिवस' - म्हटली तर इतकी साधी, पण तिच्यासाठी खूप महत्त्वाची गोष्ट तिने मागितली होती. त्या दिवसापासून मात्र अॅमीकडे पोस्टमन रोज न चुकता पत्रे टाकायला लागला. सगळीकडून अॅमीला खूप पत्रं आली. कोणी ख्रिसमसची आणि नवीन वर्षाची

शुभेच्छा पत्रेही पाठवली होती. कोणी तिच्याशी मैत्री करण्याची इच्छा व्यक्त केली होती. अॅमी आणि तिच्या घरातले सर्वजण आलेले प्रत्येक पत्र उत्साहाने वाचायचे. काही अपंग लोकांनी स्वतःचे अनुभव लिहिले होते. काही लोकांचे तिच्यासारखे चेष्टा, त्रास सहन करण्याचे अनुभव होते. त्या सगळ्या पत्रातून अॅमीला खूप मित्र, मैत्रीणी मिळाल्या. अॅमीला हळूहळू असे जाणवायला लागले की, कोणी काहीही चिडवले तरी ती आता एकटी नव्हती. तिने असे उघडपणे लिहिले या तिच्या धैर्याचे अनेकांनी कौतुक केले. तिला प्रोत्साहन देणारी अशी खूप पत्रे होती. अॅमीला खरोखरच तिला हवी असलेली भेट ख्रिसमसला मिळाली होती. आता तिच्या शाळेत तिला कोणी चिडवत नव्हते. त्यावर्षी,

अॅमीच्या जावातल्या महापौरांनी तर ख्रास एक दिवस अॅमीच्या नावाने जाहीर केला. महापौर त्यांच्या निवेदनात म्हणाले, "अॅमीने एक साधी इच्छा व्यक्त करण्याचे धाडस करून, सर्वांनाच चांगली शिकवण दिली आहे. प्रत्येक व्यक्तीला या समाजात 'स्वतःचे एक स्थान' हवे, एकमेकांबद्दल आदर हवा आणि हवा आपापसात जिद्दळा..."

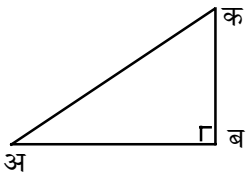
मूळ कथा :

The little Girl Who Dared to Wish
by Alan A. Schultz
From the book : Chicken soup for
the Kid's Soul.

- अनुवाद : उमा बापट
९८ एस्. पॅटर्सन अक्वेन्स्यू
सांता बार्बरा कॅलिफोर्निया ९३१११

गंमत आकड्यांची !

पायथॅगोरसचा सिद्धान्त तुम्हाला सगळ्यांनाच माहिती आहे. काटकोन त्रिकोणात, कर्णाचा वर्ग = दोन बाजूंच्या कर्णांची बेरीज

अक^२ = अब^२ + बक^२
समजा अक = ५ सें.मी., अब = ३ सें.मी.
आणि बक = ४ सें.मी. घेतले तर,
५^२ = ३^२ + ४^२
असेच आपण अजून काही

पायथॅगोरियन आकडे शोधू शकतो का ?

पायथॅगोरियन त्रिकुटाच्या अगणित जोड्या आहेत. त्या शोधायचा सोपा मार्ग पाहूया.

जसे की, ३^२ + ४^२ = ५^२ त्याचप्रमाणे ६^२ + ८^२ = १०^२
९^२ + १२^२ = १५^२

वरील उदाहरणात आपण ३ चा वर्ग घेतला. वरील पद्धतीने ५, ७, ८ किंवा अजून काही आकड्यांचे वर्ग घेऊन, तुम्ही काही त्रिकुटे शोधा. त्यातून तुम्हाला आकड्यांच्या गंमतीजंमती समजतील.

- कविता भालेराव, औंध, पुणे

सुधारणा !

वडिलांनी रागानं विचारलं, 'आप्पू ! अरे किती कच्चा आहेस तू अभ्यासात ! तू सुधारणार कसा ?'

यावर आप्पू म्हणाला, 'बाबा! सध्याचे गुरुजी आमच्या वर्गावर असेपर्यंत माझ्या अभ्यासात सुधारणा होणे शक्य नाही. कारण, एके दिवशी ते 'दोन अधिक तीन बरोबर पाच', असं सांगतात, दुसऱ्या दिवशी ते 'चार अधिक एक बरोबर पाच' असं ठोकून देतात, तर तिसऱ्या दिवशी - अगोदरच्या दोन दिवशी आपण विद्यार्थ्यांना काय सांगितलं ते विसरून - 'आठ वजा तीन बरोबर पाच' असं दडपून देतात ! दर दिवसाला अशी शब्दांची फिरवाफिरव करणारे हे गुरुजी आम्हाला शिकवणार काय आणि आम्ही अभ्यासात प्रगती करणार काय !

माहितीची पुनर्मांडणी व स्मरण तंत्रे यांमध्ये दिलेल्या विविध तंत्रांद्वारा काही उजळणी निश्चितच होणार आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने काही अभ्यास-साहित्याची निर्मिती आपण करत असतो. विविध प्रकारचे

तक्ते, आकृत्या, टिपणे, सूक्ष्म टिपणे, पत्ते, इ. तयार करताना ते ते प्रकरण दोन-तीन वेळा नीट वाचावे लागते, समजून घ्यावे लागते. मग वेगवेगळ्या पद्धतीने ती सर्व माहिती कागदावर लिहून काढावी लागते. ही सर्व माहिती लक्षात ठेवावी लागते. हे करताना उजळणीचे प्रारंभीचे टप्पे पूर्ण होतात.

साधारणपणे पहिली उजळणी ही, नवीन गोष्टी शिकल्यानंतर २४ तासांच्या आत करावी. अभ्यास पायऱ्यांमध्ये द्वितीय वाचन व मनन ही पायरी दिलेली आहे. त्यामध्ये दिवसभरात शिकलेल्या विषयांची व स्वतःहून अभ्यासलेल्या मजकुराची धावती उजळणी म्हणजेच मनन करावे. धावती उजळणी करण्यास सुमारे अर्धा तास पुरेसा होतो.

दुसरी उजळणी ही आठवड्याच्या आत व्हावी. साधारणतः शनिवार-रविवारी त्या आठवड्यात शिकलेल्या सर्व विषयांची उजळणी-धावते वाचन करावे. आधी एकदा उजळणी झालेली असल्याने या

उजळणीला आठवड्यातून दोन ते तीन तास वेळ लागेल.

तिसरी उजळणी ही मुख्यतः शिकल्यापासून एका महिन्याच्या आत करावी. त्यात वर उल्लेख केल्याप्रमाणे तक्ते तयार करणे, टिपणे काढणे, प्रश्नोत्तरे लेखन, त्याचे मुद्देसूद पाठांतर, स्मरण तंत्रांपैकी काही तंत्रांचा वापर, यापैकी काहींचा उपयोग करून प्रत्येक प्रकरणाची सविस्तर उजळणी करावी. रोजच्या अभ्यासातील सुमारे एक तास वेळ अशाप्रकारच्या उजळणीसाठी ठेवायला हवा. परीक्षेच्या आदल्या दिवशी अभ्यास करणे सोपे जावे यासाठी आवश्यक अभ्यास साहित्य या उजळणीच्या निमित्ताने तयार करावे.

चौथी उजळणी परीक्षेच्या आधीच्या पंधरवड्यात करावी. यावेळी टिपणे, उत्तरातील मुद्दे, सारशब्द, आकृत्या व त्यांची नावे, महत्त्वाच्या घटना, इ. आठवण्याचा प्रयत्न करावा. या

अभ्यासातील स्वावलंबन : उजळणी तंत्रे

- प्रा.महेन्द्र सेठिया

यायला मदत होईल. ही उजळणी करताना, जो भाग लक्षात ठेवायला अवघड आहे त्यातील काही भाग २-३ वेळा वाचून-पाठ करून उलट सुलट म्हणून बघा व तो पक्का करा. चौथ्या उजळणीच्या वेळी परीक्षेच्या आदल्या दिवशी मिळणाऱ्या ८ ते १० तासांमध्ये आपण काय काय अभ्यास केला पाहिजे, याचे नियोजन करून ठेवा. परीक्षेच्या दृष्टीने उपांत्य टप्प्यातील ही उजळणी विशेष महत्त्वाची आहे.

पाचवी अन् शेवटची उजळणी म्हणजे परीक्षेच्या आदल्या दिवशीची उजळणी. त्या दिवसामध्ये सुमारे ८ ते १० तास अभ्यासासाठी मिळू शकतात. या काळात जे सोपे आहे, येत आहे, ते मनन तंत्राद्वारे झटपट आठवून टाकावे. जे अवघड आहे ते संक्षिप्त टिपणे, साररूप प्रश्नोत्तरे, तक्ते, इ. च्या आधारे एकदा

नीट वाचून घ्यावे. मग ते आठवण्याचा प्रयत्न करावा. अशारितीने संपूर्ण अभ्यासक्रम पूर्ण करावा. वर्षभर मनापासून केलेल्या अभ्यासाचा शेवटच्या दिवसातली उजळणी हा परिपाक असतो.

अशी उजळणी करताना बरेच जण धडा-वही-प्रश्नोत्तरे पुन्हा पुन्हा वाचत असतात. असं करताना खूप कंटाळा येतो. सगळं येतं आहे असं वाटत असतं (कारण वही पुस्तक समोर असतं), पण प्रत्यक्षात मात्र परीक्षेत काही भाग, काही मुद्दे आठवत नाहीत.

त्यावर उपाय म्हणून उजळणी करण्याच्या वेगवेगळ्या पद्धती वापरता येतील. माहितीची पुनर्मांडणी करताना किंवा स्मरणाची तंत्रे वापरताना आपली उजळणी होईलच. म्हणून त्यातील तंत्रे सोडून अन्य काही तंत्रे खाली देत आहे. वेळेचे भान सांभाळून यातील काही तंत्रे वेगवेगळ्या परीक्षांच्या निमित्ताने वापरून बघावीत. उजळणीमुळे हुकमी आठवायला अन् आकलनातील अचूकता वाढायला निश्चितच मदत होईल.

१) मनन : मनाचा वेग डोळे किंवा हात यांच्या वेगाच्या कित्येक पट अधिक आहे. म्हणून धड्याचे वाचन, लेखन, अभ्यास पायऱ्या, प्राथमिक उजळणी पूर्ण झाली असेल तर मनाच्या या वेगाचा उपयोग करून प्रभावी उजळणी करता येते.

विद्यामंदिरी इथे आपुले थोर गुरू नांदती / नंदादीपापरी सतत ते उजळतात ज्योती /

परीक्षा जवळ येत जाईल तसतसे दिवसातला दीड ते दोन तास वेळ मननासाठी द्यावा. मनन म्हणजे आठवणे व त्यावर तपशीलवार बारीकसारीक विचार करणे.

प्रत्यक्ष मनन कसे करायचे ?

एखादा उपविषय (Subtopic) ठरवायचा. त्याचे टिपण, त्यासंबंधीची इतर माहिती वाचून पूर्ण करायची.

मग वही बंद करायची. डोळे मिटायचे व त्यातील सर्व मुद्दे क्रमवार आठवायचे.

नंतर प्रत्येक मुद्दा घेऊन त्यासंबंधीची तपशीलवार माहिती (उदा.संज्ञा असेल तर व्याख्या, नियम - तत्त्व यांची विधाने व त्यांची उदाहरणे, त्यावर आधारित कारणे, त्यांचे परिणाम, गुणधर्म, उपयोग, कार्य; इतिहासातील घटना असतील तर त्यातील परस्पर संबंध, व्यक्तिनामे, स्थलनामे) आठवायची. आठवत असताना हे सारे टिपणात अथवा पुस्तकात ज्या क्रमाने आले असेल त्या क्रमाने स्मरणसाखळी करीत जायची.

पुढच्या टप्प्यात त्यासंबंधी असलेले चित्र, आकृती, किरणाकृती, नकाशे, आलेख यासारखी दृश्य माहिती डोळ्यांसमोर आणण्याचा प्रयत्न करायचा.

त्यानंतर या घटकावर कोणत्या प्रकारचे प्रश्न विचारले जाऊ शकतात, याचा विचार करून त्यांच्या उत्तरातील मुख्य मुद्दे आठवायचे.

हे सारे करीत असताना काही तपशीलांबद्दल शंका असेल तर ती एखाद्या कच्च्या कागदावर लिहून ठेवायची व नंतर पुस्तक उघडून तिचे निरसन करायचे.

उदा.-समजा आपण 'स्वातंत्र्योत्तर भारत' या इतिहासातील एका घटकाचे मनन करीत आहोत, तर मग मनन करताना कोणत्या मुद्द्यांची उजळणी करावी लागेल, ते पाहू.

१) स्वतंत्र भारतापुढील प्रश्न :

- (अ) फाळणी :(i) लोकांच्या स्थलांतराची समस्या
- (ii) जातीय दंगली
- (iii) निर्वासितांचा प्रश्न
- (आ) गांधीजींचा मृत्यू
- (इ) संस्थानांचा प्रश्न : (i) काश्मीर प्रश्न
- (ii) जुनागड प्रश्न
- (iii) हैद्राबाद प्रश्न
- (ई) राज्यपुनर्रचनेचा प्रश्न

२) घटना समिती

३) मसुदा समिती

४) फ्रेंच व पोर्तुगीज प्रदेशांचे स्वतंत्र भारतात सामिलीकरण ***

या घटकातील काही व्यक्तिनामे आठवावी लागतील.

सरदार पटेल - संस्थाने विलीनीकरण

राजा हरिसिंह - काश्मीरचा राजा

शेख अब्दुल्ला - नॅशनल कॉन्फरन्सचा नेता

मेजर सोमनाथ दत्त - काश्मीर युद्ध

निझाम ब्रिगे.उस्मान - हैद्राबाद संस्थान

स्वामी रामानंदतीर्थ - हैद्राबाद मुक्ती लढा

कासीम रझवी - रझाकार संघटना

डॉ.राजेंद्रप्रसाद - घटना समितीचे अध्यक्ष

डॉ.आंबेडकर - मसुदा समितीचे अध्यक्ष

मसुदा समितीतील सदस्यांची नावे

याशिवाय घटकात आलेल्या महत्त्वाच्या घटनांचे तपशील आठवावे लागतील.

फाळणी, १७ ऑ.१९४७, रॅडक्लिफ समिती, सीमा निश्चिती, पंजाब व बंगालमधील जातीय दंगली, ५ लाखांवर मृत्यू, गांधीजींची नौआखली पदयात्रा, दीड कोटी निर्वासितांचे पुनर्वसन, अर्थव्यवस्थेवर ताण.

याचप्रमाणे काश्मीर युद्ध, जुनागडचे विलीनीकरण, हैद्राबाद-फ्रेंच-वसाहतींचे विलीनीकरण, गोवा मुक्ती लढा व भाषावर प्रांतरचना या घटनांचे तपशीलवार मनन करावे लागेल. खंडित हिंदुस्थानचा नकाशा, काश्मीरमधील युद्धबंदी रेषा, गोवा, जुनागड व हैद्राबादचे भारताच्या नकाशातील स्थान, नौआखलीचे बांगला देशातील स्थान डोळ्यांसमोर यायला हवे.

मग यावर कोणते प्रश्न विचारले जातात ते आठवायचे.

उदा.१ हैद्राबाद संस्थानचे स्वतंत्र भारतात विलीनीकरण कसे झाले ? २. जुनागड संस्थानचे स्वतंत्र भारतात विलीनीकरण कसे झाले ? ३. मसुदा समितीतील दोन सदस्यांची नावे लिहा.

४. वसाहतींचे भवितव्य तेथील जनतेच्या इच्छेनुसार ठरवावे या तत्त्वानुसार भारताने फ्रेंच व पोर्तुगीज वसाहतींचा प्रश्न कसा सोडवला ? इ.

याच पद्धतीने सर्वच विषयांतील सर्व घटकांचे तपशीलवार मनन करून थोड्या वेळात तुम्हांला भरपूर अभ्यास करता येईल.

२) टिपणातील सारशब्द अथवा मुद्द्यांचा विस्तार करणे - मुद्द्यांचा अथवा सारशब्दांचा विस्तार करता येणे हेही एक कौशल्य आहे. त्याचा सराव झाला पाहिजे. त्यामुळे तुमच्या

टिपणांमधले किंवा पुस्तकातील एखाद्या मजकुरातील मुख्य मुद्दे लिहून काढा व नंतर पुस्तकात न पाहता त्या मुद्द्यांच्या आधारे माहिती सविस्तर लिहून काढा. मग ही माहिती पुस्तकातील माहितीशी पडताळून पाहा. विस्तार करताना स्वतःचे शब्द वापरायचे असतात. त्यामुळे मुद्द्यांच्या आधारे तुम्ही लिहिलेल्या उत्तरातील शब्द न शब्द तुमच्या मूळ उत्तराशी

जुळेलच असे नाही. तसे जुळण्याचेही कारण नाही. सर्व मुद्दे उत्तरात येणे महत्त्वाचे. असा सराव करताना आपली चांगली उजळणीही होईल.

३) पुनर्लेखन - वाचन, पाठांतर यांच्याबरोबरच लेखनाचाही सराव उजळणीत व्हायलाच हवा. एक लक्षात ठेवा की, तुमची अंतिम परीक्षा लेखी परीक्षा असणार आहे. त्यामुळे नुसते वाचलेले किंवा पाठ केलेले आयत्या वेळी परीक्षेत लिहिता येईलच असे नाही. वाचलेले आठवणे, त्याची प्रश्नानुरूप मांडणी करणे व ते वही पुस्तकाचा आधार न घेता कागदावर झरझर उतरवणे या तीनही क्रिया एकतानतेने व्हायला हव्या; तरच उत्तरपत्रिका - लेखनाचा वेग चांगला राखता येतो. यासाठी दररोज १ ते २ तास तरी कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपाचा लेखी अभ्यास व्हायलाच हवा.

लेखनाचा सराव करताना आशय बिनचूक असेल याची काळजी तर घेऊच या; पण त्याबरोबर लेखन निर्दोष, तार्किकदृष्ट्या सुसंगत व शैलीदार होईल हेही पाहूया.

परीक्षेत भाषा विषयांमध्ये प्रत्येक गुण मिळवण्यासाठी खूपच झगडावे लागते. मग आपल्या लेखन सरावात निबंध, पत्र, सारांश, आदी प्रश्नांचा समावेश अवश्य असायला हवा.

पुनर्लेखनामध्ये जशी प्रश्नांची उत्तरे परीक्षेत अपेक्षित असतात, तशी लिहून काढणे अपेक्षित आहे. तसेच इतरही पद्धतीने लेखनाचा सराव उजळणी म्हणून केल्याचा उपयोग होईल. यासाठी काही धड्यांची संक्षिप्त टिपणे, काही तक्ते इ. (पूर्वी न केलेल्या प्रकरणांवरील) जरूर लिहून काढावेत. शक्यतो कोणत्याही प्रकारचे पुनर्लेखन उजळणी म्हणून करताना आठवूनच करावे. गरज पडेल तेव्हाच फक्त वही-पुस्तकांचा आधार घ्यावा. यातून आठवून लिहिण्याचा सरावही वाढेल.

४) प्रश्नसंग्रह-प्रश्नसंच-प्रश्नपत्रिकांची निर्मिती व त्या सोडविणे : उजळणीमध्ये प्रश्न काढताना परीक्षेच्या अनुषंगाने वस्तुनिष्ठ प्रश्न, लघूत्तरी प्रश्न, दीर्घोत्तरी प्रश्न असे, प्रत्येक प्रकारातील जास्तीत जास्त किती प्रश्न त्या धड्यावर विचारले जाऊ शकतील ते लिहून काढणे, विविध पुस्तकांमधूनही अशा प्रकारच्या प्रश्नांचा संग्रह करणे महत्त्वाचे आहे. असे प्रश्न काढताना आपल्याला धडा वाचावा लागतो. वही-पुस्तकाचा आधार घ्यावा लागतो. त्यातून उजळणी चांगली होते. अशा

प्रश्नसंचांचा भरभर उजळणी करायलाही चांगला उपयोग होतो. त्यावेळी प्रश्नसंच भरभर अन् तोंडी सोडवावेत.

उजळणीचा भाग म्हणून मुद्दाम २-३ प्रकरणांमधील प्रत्येकी एक-एक प्रश्न एकत्र करून छोट्या छोट्या प्रश्नपत्रिका तयार कराव्यात व त्यातल्या काही लेखी अन् काही तोंडी सोडवाव्यात. विविध विषयांमधला अभ्यास किती प्रमाणात तयार झाला आहे, हे यावरून स्वतःचे स्वतःला तपासून पाहता येईल. मित्रांनी मिळून अशा छोट्या छोट्या प्रश्नपत्रिका तयार करता येतील व त्या एकमेकांमध्ये वापरता येतील.

५) वाचन करताना अधोरेखन करणे - उजळणीसाठी पुनर्वाचन करताना एखादा महत्त्वाचा शब्द, वाक्य, संदर्भ, वाक्यरचना, संकल्पना दिसली की त्याखाली पेन्सिलने रेघ मारा, म्हणजे परीक्षेच्या वेळी थोड्याच गोष्टींकडे आपले लक्ष वेधले जाते. काय महत्त्वाचे आहे, काय अवघड आहे, तेथे वाचता वाचता अधोरेखन (पविशीश्रळळिसि) केल्यास उजळणीसाठीचे वाचन अधिक अर्थपूर्ण होते. वही-टिपणे वाचतानाही प्रश्नोत्तरांमधील महत्त्वाचे मुद्दे, सारशब्द (ज्या शब्दांमध्ये वाक्याचा, परिच्छेदाचा सारांश दडलेला आहे असे शब्द) अधोरेखित करावे. एकदा संपूर्ण वाचन झाल्यानंतर २-४ दिवसांनी पुन्हा एकदा फक्त अधोरेखन केलेलं वाक्य, शब्दच वाचून तो धडा आपल्याला पूर्ण आठवतो का ? त्या प्रश्नांची उत्तरे आपल्याला लिहिता येऊ शकतील का ? याचा अंदाज घ्या. काही अधिक शब्द-वाक्ये अधोरेखित कराविशी वाटल्यास तसे करा.

६) गणिताची उजळणी - गणितासारख्या विषयाची उजळणी करताना पूर्वी सोडविलेली उदाहरणे वाचावीत. त्यातील फक्त उदाहरण वाचून ते सोडविण्याची रीत आठवते का ते पाहावे. आपल्याला आठवलेली रीत बरोबर असल्यास ते गणित सोपे आहे असे समजून पुढे जावे. पटकन न सुटणाऱ्या, वेगळ्या प्रकारच्या, वेगळ्या रीतींच्या उदाहरणांवर विशिष्ट खुणा करून ठेवाव्यात. परीक्षेच्या दिवसांमध्ये ही उदाहरणे एकदा वाचायची आहेत. हे त्यामुळे ध्यानात येईल.

७) सामूहिक अभ्यासातून उजळणी - आतापर्यंतचा बराचसा अभ्यास हा एकट्याने करणे अपेक्षित होते. पण काही वेळा कंटाळा जाण्यासाठी गटामध्ये ३-४ मित्रांच्या समवेत केलेला अभ्यासही उपयुक्त होऊ शकतो. ज्या दिवशी आपण एकत्र अभ्यास करणार असू त्याच्या आदल्या दिवशी एकत्र अभ्यास कोणत्या विषयाचा-कोणत्या प्रकरणांचा करणार हे निश्चित करून सामूहिक अभ्यासात सहभागी होणाऱ्या गटातील सर्व सदस्यांना त्याची माहिती द्यावी. सोबत त्या

विषयाशी संबंधित पुस्तके-वह्या-टिपणे, अन्य साहित्य प्रत्येकाने घेऊन यावे. सामूहिक अभ्यास वेगवेगळ्या पद्धतींनी करता येतो.

१) एकाने कोणीतरी एखादे प्रकरण १० ते १५ मिनिटांमध्ये संपूर्ण गटाला समजावून सांगणे. गटाने त्याला प्रतिप्रश्न विचारून अभ्यासातील सखोलता समजून घेणे.

२) दोन गट पाडून प्रश्नमंचाप्रमाणे एका गटातील एकाने प्रश्न विचारण्याचा, दुसऱ्या गटातील कोणीही त्याला उत्तर द्यायचे.

३) एखादी मध्यवर्ती कल्पना गटचर्चेला घ्यावी. त्यातील विविध तपशील एकेकाने मांडत जावेत. सर्वांनी मिळून त्या प्रकरणाची एकत्रित उजळणी करावी. त्यातील बारकावे सुटून जाणार नाहीत याची काळजी घ्यावी.

४) दोन गटांनी गटांमध्ये बसून एक-एक प्रश्नपत्रिका, अंतिम प्रश्नपत्रिकेचा आराखडा लक्षात घेऊन अर्ध्या तासामध्ये तयार करावी आणि मग त्यांची अदलाबदल करून एकमेकांच्या प्रश्नपत्रिका सोडवाव्यात. ती उत्तरे थोडक्यात एकत्र लिहून काढावीत, चर्चा करून त्या उत्तरांमध्ये भर घालावी आणि शेवटी ती तोंडी सांगावी. दुसऱ्या गटाने त्याला योग्य ते गुण द्यावेत. चुकीची दुरुस्ती करावी. मुद्द्यांची भर घालावी. आकृती असल्यास ती कागदावर काढून दुसऱ्या गटाला द्यावी. मग पहिल्या गटाने अशीच तोंडी उत्तरपत्रिका सांगावी. याही पद्धतीने गटात चांगली उजळणी होऊ शकेल.

५) ५-७ जणांच्या गटाने एखादा विषय निश्चित करावा. त्यापैकी एकेका प्रकरणाचा खोलात जाऊन अभ्यास करून त्यावर १००-१५० प्रश्न काढून आणावेत. असे प्रत्येकाने एकेका धड्याचे प्रश्न काढून आणावेत. सर्वांनी उत्तरे सांगण्याच्या दृष्टीने सर्वच धड्यांची चांगली तयारी करून यावी. मग एकाने ज्या धड्यावरील प्रश्न काढले आहेत त्यापैकी कोणतेही प्रश्न कोणालाही १० मिनिटे विचारावेत. उत्तर अचूक आले की २ गुण, अर्धवट आले तर १ गुण, अजिबात आले नाही तर शून्य गुण अन् चुकीचे आले तर वजा १ गुण या

पद्धतीने गुणांकन करावे. ६ जणांनी प्रत्येकी १० मिनिटे याप्रमाणे एक तास प्रश्नोत्तरांमधून उजळणी करावी.

अशा वेगवेगळ्या पद्धतींनी सामूहिक अभ्यास करून चांगली उजळणी होऊ शकेल. उजळणीची ही विविध तंत्रे यथाशक्य वापरून उजळणी केल्यास कंटाळा जाऊन, अभ्यास करण्याचा उत्साह वाढतो. तसेच त्याची परिणामकारकता व लक्षात राहण्याची शक्यताही निश्चितच वाढते.

- प्रा.महेन्द्र सेठिया
ज्ञान प्रबोधिनी, पुणे

ज्ञान प्रबोधिनीच्या शैक्षणिक उपक्रम संशोधिकेद्वारा
मे २००० च्या सुट्टीतील प्रशिक्षण वर्ग
(इ.८वी ते १० वी च्या विद्यार्थ्यांसाठी)

१) स्वयंअध्ययन कौशल्ये (Self Study Skills) (मराठी व इंग्रजी माध्यमांचा स्वतंत्र तुकड्या) वेळ दु.२॥ ते ५॥ या वर्गात स्वतःचा अभ्यास स्वतः कसा करावा, हे आधुनिक तंत्रे व चाचण्या-सराव पाठ यांच्या साहाय्याने शिकता येईल. श्रवण, वाचन, स्मरण, लेखन, टिपण, नियोजन ही कौशल्ये असतील.

२) लेखन कौशल्य (Writing Skill) (मराठी व इंग्रजी माध्यमांच्या स्वतंत्र तुकड्या) वेळ - स.९॥ ते १२॥
या वर्गात निबंध लेखन, परिच्छेद लेखन, रिपोर्ट लेखन, पत्र लेखन इ. लेखनांत सुधारणा कशी करता येईल याचे मार्गदर्शन केले जाईल.

३) इंग्रजी संप्रेषण (Development of English Communication) (फक्त मराठी माध्यम) वेळ-दु.२॥ ते ५॥
हल्ली पाठ्यपुस्तकातून संप्रेषण कौशल्यावर अधिक भर दिलेला आहे. त्यादृष्टीने वाचन, लेखन, श्रवण, संभाषण यात सुधारणा कशी करता येईल, याचे मार्गदर्शन या वर्गात केले जाईल.

वरील सर्व वर्गासाठी

शुल्क : प्रत्येक वर्गासाठी रु.२००/- फक्त; कालावधी-एक आठवडा
बॅचेस : (१) सोम. ८ मे ते शनि १३ मे

(फक्त २) (२) सोम.१५मे ते शनि.२०मे

स्थळ : ज्ञान प्रबोधिनी, पुणे ३०

नाव नोंदणी : १५ एप्रिल २००० पासून, ज्ञान प्रबोधिनी,
५१०, सदाशिव पेठ, पुणे ४११०३० येथील चौकशी केंद्रात
करावी. (बाहेरगावच्या विद्यार्थ्यांसाठी निवासाची सोय ज्ञान
प्रबोधिनीतर्फे होऊ शकणार नाही.)

एक एक पायरी चढावी ज्ञानमंदिराची । मनी आठवण नित्य असावी श्रीगुरुचरणांची ॥

हल्ली परदेशी जाणं, तिथे नोकरी-धंदा करून भरपूर पैसे मिळवून आणणं यात काहीच नावीन्य राहिलेलं नाही. संगणकाच्या युगात अनेकांसाठी ही तर अगदी नित्याची बाब आहे. परंतु १९४७ साली, विदर्भातील यवतमाळमधील सावतेली समाजातील, खेडेगावात जन्मलेली, अशिक्षित अडाणी मुलगी लंडनला जाते, ही त्या मुलीच्या दृष्टीने एक क्रांतीच होती. परक्या देशात, परक्या लोकांमध्ये, त्यांची भाषा येत नसताना फक्त धैर्य व हिंमतीच्या जोरावर यशस्वीपणे व्यवसाय करत सन्मानाने आयुष्य जगलेल्या 'राधा डहाके' या मुलीचा जीवनपट, डॉ. सरोजिनी वैद्य यांनी 'कहाणी लंडनच्या आजीबाईची' या आपल्या पुस्तकात उलगडून दाखविला आहे.

खेडेगावात वाढलेली राधा जेव्हा लंडनला पोहोचली तेव्हा तिथली भाषा, माणसं, संस्कृती, परंपरा, इतिहास काहीही तिला माहीत नव्हतं. त्यामुळे लंडन हे गावाचं नाव आहे की देशाचं, असा संभ्रमही बरेच दिवस तिच्या मनात असायचा. पण एकदा लंडनला गेल्यावर आता आपलं नशीब आपल्यालाच इथे घडवायचं आहे, असं स्वतःलाच बजावून तिने खरोखरच पदर बांधून कामाला सुरुवात केली. अनेक अपमान सहन करत पण तरीही यशस्वीपणे तिने तिथे धंद्यात पाय रोवले. लंडन शहरातील ती एक सन्माननीय व्यक्ती झाली, तिने भरपूर पैसे मिळवले, भरपूर खर्चही केले. आपली माणसं, आपला धर्म, आपली जीवनपद्धती याचं एक मूर्त चित्र स्वतःच्या आयुष्यात राधानं दाखवून दिलं. लंडनमध्ये 'आजीबाई' याच नावानं प्रसिद्ध असलेल्या राधाच्या जीवनाचं अत्यंत प्रत्ययकारी चित्रण या पुस्तकात केले आहे. त्यांच्या मुलींनी सांगितलेल्या माहितीच्या आधारे आजीबाईच्या अगदी

वाचलेच पाहिजे असे काही कहाणी

लंडनच्या आजीबाईची

बालपणीपासूनच संपूर्ण आयुष्य वाचकांच्यासमोर मांडण्याचा लेखिकेचा प्रयत्न आहे.

आजीबाई म्हणजे मूळ विदर्भातली राधा. पण कुटुंबातील मोठी मुलगी म्हणून राधाबाईवर सगळ्या लहान भावंडांना सांभाळायची जबाबदारी असायची. एका वर्षी गावात आलेल्या प्लेगच्या साथीने झालेला राधाच्या आई-वडिलांचा मृत्यू आणि मग भावंडांची तिच्यावर आलेली संपूर्ण जबाबदारी, घरची गरिबी, यात तिचं मागं पडलेलं लग्न, हे सगळं सरोजिनी वैद्य यांनी भावुकतेने मांडले आहे. वाचताना राधाला त्यावेळी कशा परिस्थितीतून जावं लागलं असेल याचा विचार सतत मनात येत राहातो. राधाच्या हट्टामुळे तिची आत्या थोड्या नाईलाजानेच, तिचं लग्न यवतमाळच्या तुळशीराम पाटलाशी लावून देते. राधाचं हालाखीचं बालपण आणि लग्नानंतरचे सासरचे आयुष्य लेखिकेने प्रभावीपणे रेखाटले आहे. त्यावेळची एकूणच स्त्रियांची परिस्थिती, लहान

वयातील विवाह, सासरी होणारा कजाग सासूचा जाच आणि लहान वयात उपसावे लागणारे अतोनात कष्ट, हे सारं वाचताना आपलं मनही विषण्ण होतं.

पतीच्या अकाली निधनाने मूळ करारी असलेली राधा आतून खचली.

पदरी पाच मुली (त्यातल्या एकीचे पाचव्या वर्षीच लग्न झाले) होत्या. त्यामुळे मुलींसाठी आता आपल्याला जगायचंय, या भावनेने तिने पुन्हा पदर बांधला आणि नंतर, भाऊ व हितचिंतकांच्या आग्रहामुळे तिने पुनर्विवाहाचा निर्णय घेतला. या पुनर्विवाहानंतरच तिच्या आयुष्याला खरी कलाटणी मिळाली.

सीताराम उर्फ आबाजी बनारसे यांच्याशी राधाने पुनर्विवाह केला. अजून दोन मुलींची जबाबदारी तिच्यावर होती. त्यांना थोडं शिकायला मिळेल, नीट खायला-प्यायला, ल्यायला मिळेल याच विचाराने तिने दुसरे लग्न केले.

आबाजींची आधीच्या बायकोची दोन मुले लंडनमध्ये स्थायिक झालेली. पण ते त्यांच्या व्यापात रमलेले. त्यामुळे आबाजींना या वयातही सोबत आवश्यक वाटत होती. राधाबाईचे स्थळ सुचविले गेले आणि त्यांना ते पसंत पडले आणि लग्न करून मुलींना मागे ठेऊन राधाने त्यांच्याबरोबर १२ दिवसांनी लंडनमधील टिटलबरी डॉकमध्ये पाय ठेवला.

आयुष्यात प्रथमच ती यवतमाळमधून बाहेर पडली. ते मनात अनेक प्रश्न घेऊन. आपला धर्म तर भ्रष्ट होणार नाही ना ? परके लोक, परकी भाषा यांच्यात तिथे आपले निभावेल ना? आपल्या मुलींना नंतर आबाजी लंडनला आणतील ना ? एक ना अनेक प्रश्न. मुंबईलाही राधा प्रथमच रेल्वेने आली. त्यानंतरचा १२दिवसांचा बोटीचा प्रवास. एखाद्या लहान मुलाप्रमाणे राधा हे सगळं कुतूहलाने बघत, अनुभवत होती.

लंडनला राधाला तिच्या सावत्र मुलांनी मात्र चांगल्या मनाने स्वीकारले नाही. आबाजींनाही, दुसरे लग्न मुलांना न विचारता केल्याचे दडपण होतेच. त्यामुळे त्यांनीही राधाकडे फार लक्ष दिले नाही. राधाही सुनांशी जमवून घेत त्यांची मर्जी संपादन करण्याचा प्रयत्न करत

ही अशीच वाहो मधुगुंजन मंजिरी । हे असेच जाणे फुलते तिच्या अंतरी ॥

होती. इथेही तिच्या नशिबी कष्टच होते. सावत्र मुलांनी, भारतातून शिकायला आलेली मुले जेवायला घरीच राहायला ठेऊन घेतली होती. राधाबाई स्वतःच्या नातवंडांबरोबर इतरांचीही आजी झाल्या होत्या. सुरुवातीला मुलांच्या लॉजिंग बोर्डिंग मध्ये खूप कष्ट केल्यानंतर मुलांनी नवीन धंदा सुरू केल्याने आबाजी आणि राधाबाई यांना स्वतंत्र घरात धंदा करण्याची संधी मिळाली. त्या संधीचे राधाबाईंनी सोने केले.

या स्वतंत्र घरात तरी आबाजी आपल्या धाकट्या दोन मुलींना लंडनला आणतील, अशी आशा राधाला वाटत होती. मोठ्या मुलीकडे, शांताबाईकडे त्यांना ठेऊन ती इकडे आली होती. खर्च जरी आबाजी देत होते तरी त्यांची आठवण तिला बेचैन करत होती. त्यातच आबाजीच्या मृत्युमुळे ती खूपच खचली. सावत्र मुलांनीही तिला फसवून भारतात पाठवायचा प्रयत्न केला. मात्र राधाला परत जायचे नव्हते, कारण इथे कष्ट असले तरी पैसाही खूप होता आणि भारतात फक्त कष्टच होते. राधाने आलेल्या परिस्थितीला धाडसाने तोंड देत, सुनांना विनवण्या करून आपल्या मुलींना प्रथम लंडनला आणले. मग मुलांनी आजीबाईची त्यांच्या मुलींसह वेगळ्या घरात खानगी केली, तिथे त्यांनी स्वतः पैसे मिळवावेत, असे त्यांना सांगून ! आजीबाईची कष्ट करण्याची तयारी होती आणि आता हाताशी मुलीही होत्या. हाताला चवही होती आणि मुख्य म्हणजे प्रेम व आपुलकी होती. आधीच्या दोन वर्षांचा अनुभव होताच. आजीबाईचे नावही सर्वांना या दोन वर्षात माहीत झाले होते. त्यामुळे अनेकजण स्वतंत्रपणे आजीबाईकडे येऊ लागले. मुलीही सावत्र नातवंडांच्या शाळेत जायला लागल्या. अशाप्रकारे त्यांचा हळूहळू जम बसू लागला. पण एक दिवस पुन्हा पांडुरंगने म्हणजे सावत्र

मुलाने त्यांना परत भारतात पाठवायचे ठरविले. पण इथे त्यांच्याकडे राहणारी मुले त्यांच्या मदतीला आली. त्यांच्या मदतीने बँकेतून लोन काढून आजीबाईंनी २५ हूप लेन मध्ये एका ज्यू गृहस्थाकडून सुरुवातीला भाड्याने पण स्वतःचे असे घर घेतले. भाषेची अडचण असूनही त्यावर मात करत धैर्याने आजीबाईंनी सगळी कर्जे फेडत हा पसारा सांभाळला, वाढविला. इतका की भरभराटीच्या काळात त्यांच्या नावावर लंडन शहरात बारा इमारती झाल्या. चार-सहा फोन आले, गाडी आली. भरपूर सोनं आलं. बऱ्याच मिनतवारीने घरात आलेली लक्ष्मी त्यांच्या हयातीच्या अखेरपर्यंत अगदी प्रसन्नतेने नांदली.

आपले अनेक नातेवाईक पोटापाण्यासाठी त्यांनी लंडनला आणले. भारतातून आलेल्या कुटुंबांनी विद्यार्थ्यांनी अगदी प्रसिद्ध व्यक्तींनीही आजीबाईंना व त्यांच्या घराला भेट दिली नाही, असे व्हायचे नाही. पोटभर जेवण आणि प्रेमळ, आपुलकीच्या गप्पा, विचारपूस हे परक्या देशात किती गरजेचे आहे हे आजीबाईंना स्वतःच्या अनुभवावरून कळले होतेच. तेच त्यांनी इतरांना दिले. त्यांची लंडनमधील ही भरभराट वाचणेही खूपच मनोरंजक आहे. आलेल्या परिस्थितीला धाडसाने तोंड देऊन परक्या देशात स्वतःचा धंदा यशस्वीपणे करणे किती कष्टदायक आहे हे आजीबाईंच्या या कहाणीतून लेखिकेने आपल्यासमोर मांडले आहे.

लंडनला आजीबाईंचा जास्त संबंध यायचा तो मुख्यतः इंग्रज आणि ज्यू दुकानदारांशी. अडाणी बाई, त्यात भाषाही येत नाही. अशा परिस्थितीत त्यांना फसविणे दुकानदारांना सहज शक्य होते. पण त्या कधीही फसल्या नाहीत आणि दुकानदारांनी तसा प्रयत्नही केला नाही. उलट एखाद्या वस्तूवर सूट असेल

तर दुकानदार आवर्जून त्यांना ती देत नंतर नंतर तर दुकानदार आपणून सामान भरूनच जायचे. हिशोबासाठीही आजीबाई कधीच अडल्या नाहीत. एरव्ही मुलींबरोबर असायच्या. त्या नसल्या तरी आजीबाई न घाबरता, सराईताप्रमाणे पैशाचे व्यवहार करत. कुणाला या अडाणी आहेत हे कळायचेही नाही. पण यासाठी धैर्य, धाडस अंगी हवे हे आजीबाईंनी स्वतःच्या उदाहरणावरून दाखवून दिले.

तुम्हा मुलांना यातून खूप काही शिकण्यासारखे आहे. तिथे राहून आजीबाईंनी, गणपती उत्सव, कीर्तने, सण-वार यातून आपली संस्कृती. जपण्याचा प्रयत्न केला. पाश्चात्य संस्कृतीचं अनुकरण करण्याच्या प्रयत्नात सध्या भारतात राहूनही आपण आपली संस्कृती विसरायला लागलो आहोत. त्या पार्श्वभूमीवर आजीबाईंच्या या उपक्रमांना आजच्या काळातही खूप महत्त्व प्राप्त होते.

आजीबाईंना लंडनमध्ये इतकी प्रसिद्धी, मान-सन्मान प्राप्त झाला की त्यांनी जीवनाचा निरोप घेतला तेव्हा त्यांच्या शवावर वाहण्यासाठी लंडनच्या गोच्या मेयरनं-मेयर ऑफ बारनेटनं, फुलं पाठवली आणि लंडनमधल्या तिच्या सगळ्या भारतीय मुलांनी तिची शवपेटी प्रेमपूर्वक आपल्या खांद्यावर वाहून नेली! इतकं प्रेम, प्रेमाच्या बदल्यात मिळविणाऱ्या आजीबाईंची ही सत्यकथा जरूर वाचा. राजहंस प्रकाशनचे हे पुस्तक आपल्या संग्रही असावं असंच आहे.

कहाणी लंडनच्या आजीबाईंची लेखिका : डॉ.सरोजिनी वैद्य
प्रकाशक : राजहंस प्रकाशन
किंमत : रु.१४०/-

- वर्षा कुलकर्णी
२२ 'मैफल',

९१/३ शिक्षकनगर, कोथरुड-३८

आबासाहेब आपल्याच खोलीत, आरामखुर्चीत बसले होते. सायंकाळ झाली होती. बाहेर झिमझिम पाऊस पडतच होता. खोलीत अंधार पसरू लागला होता. उठून दिवा लावायला हवा म्हणून आबा उठले. इतक्यात त्यांचा छोटा नातू 'सुकृत' धावत आला. दिव्याचं बटण दाबत तो म्हणाला, 'हे काय दादू? दिवा नाही लावलात?' 'लावणारच होतो !' 'रोजच असं म्हणता आणि मीच लावतो दिवा.' 'अरे कुलदीपक ना तू ? ... बरं ... शाळा, क्लास झालं सारं ?' 'केव्हाच संपलं ! शुभं करोतीसुद्धा म्हणून झालं. आता नमस्कार करायला आलोय.' 'औक्षवंत हो बाळा !' 'दादू ! तुम्हाला वेळ आहे ?' 'का रे ?' 'आमच्या शाळेत स्पर्धा आहेत. गोष्ट सांगायची किंवा भाषण द्यायचं.' 'अस्सं ! बरं' विषय काय आहे ?' 'संस्कार !' 'चांगला आहे विषय' 'तुम्ही मला भाषणाला मुद्दे घाल? ... नाहीतर छानशी गोष्ट लिहून द्या. मी सांगेन शाळेत.' 'बरं...! सकाळी सांगेन. सुटीच आहे उद्या आणि रविवारचा क्लासही नसतो तुला.' आजीबांनी असं सांगताच आनंदानं उड्या मारत सुकृत निघून गेला. सुकृत सातवीत होता. आबासाहेबांच्या मुलाचा मुलगा. गोड आणि चुणचुणीत पोर. अभ्यासात बऱ्यापैकी हुशारही असल्यामुळे चांगले गुण मिळवायचा. तो गेला खरं, पण आबासाहेब विचार करू लागले. एवढ्या छोट्या

क्रियेवीण वाचाकता....

- गोविंद गोडबोले

मुलांना संस्काराविषयी काय सांगायचं ? संस्कार ही काय सांगायची गोष्ट आहे ? ... किती तरी प्रश्न त्यांच्या मनात तरंगू लागले. पण सुकृतला मुद्दे द्यायला हवे होते. त्यासाठी निश्चित विचार करायला हवा होता. आबांनी डोळे मिटले. संस्कार या एकाच शब्दाभोवती त्यांचं मन पिंगा घालू लागलं. विचारचक्र सुरू झालं...

संस्काराची व्याख्या त्यांना करता येईना. मग त्यांनी वेगळ्याप्रकारे विचार करायला सुरुवात केली. हे संस्कार करतं कोण ? ... अर्थातच मोठी माणसं संस्कार कुणावर करायचे असतात ? ... छोट्यांवर. पण आपल्या या उत्तरावर ते समाधानी नव्हते. संस्कार काय फक्त छोट्यांवरच करायचे असतात ? ... सर्वच मोठी माणसं संस्कार करू शकतात? ... 'नाही' लगेच त्यांचं मन म्हणालं. ज्यांच्यावर संस्कार झाले आहेत

तीच माणसं संस्कार करू शकतील. आबांचं दुसरं मन म्हणालं. हेही कोडं त्यांना उलगडेना. स्वतःसाठी त्यांना ते नको होतं. लहान मुलांना... कुमारांना, त्यांना संस्कार म्हणजे काय ते सांगायचं होतं... पुन्हा ते विचार करू लागले. आणि त्यांना आई, बाबा, ताई, दादा, आत्या, मामा... अशा अनेक मोठ्यांची वाक्ये आठवली.

'खोटं कधी बोलू नये.' 'चोरी कधी करू नये.' 'प्राण्यांना त्रास देऊ नये.' 'वडीलधाऱ्या मंडळींचं ऐकावं.' ... बाप रे ! किती ही मोठी यादी. आबांनी अशी अनेक वाक्यं पुन्हा एकदा आठवली. त्यांना समजलं की हे सारे एक प्रकारचे संस्कारच आहेत. त्यांच्या मनात भाषणाचे मुद्दे तयार होऊ लागले.

मग त्यांनी स्वतःलाच प्रश्न केला या वाक्यांचा त्यांच्या मनावर कधी परिणाम झालाय का ? आणि त्यांना लहानपणीचा गमतीदार प्रसंग आठवला.

आबा तेव्हा ९-१० वर्षांचे होते. घर खूप मोठं. वडील रेल्वेत होते त्यामुळे राहायला मोठी स्टाफ क्वार्टर होती. घरात आई-वडील, तीन भाऊ, दोन बहिणी आणि आबा एवढे राहात होते. आबांना एक लहान बहीण होती. ती असेल ७-८ वर्षांची. बाकी सगळी भावंडं मोठी होती. कुणी शाळेत तर कुणी कॉलेजात. आबा तेव्हा चौथीत होते. कसली तरी दोन दिवसांची सुट्टी होती. या दोघा बहीण भावंडांना पत्ते खेळायचे होते. पण घरात पत्त्याचा कॅट नव्हता. विकत आणावा म्हटलं तर वडील पैसे तर देणार नाहीतच, पण रागे भरतील हे मात्र माहीत होतं. वडील थोडेसे रागीत होते. काय करावं ? काही कळेना. मग आबांनी बहिणीला एक कल्पना सांगितली. दोघांचा देवावर विश्वास. गावची देवी त्यांच्या घरापासून

एक 'कर्म' जे करि घेतले, अर्ध्यावर ते सोडु नये । सायंकाळी प्रभुच्या पायी, वंदन करण्या विसरू नये ।

सुमारे तीन किलोमीटर अंतरावर होती. जागृत देवता म्हणून तिची ख्याती होती. दोघांनी देवीला नवस केला. आज आम्हाला चार आणे सापडू देत. आम्ही दोघं चालत तुझ्या दर्शनाला येऊ. तेव्हा पत्त्याचा कॅट चार आण्याला (आत्ताचे २५ पैसे) मिळत असे. दुपारी बारा वाजे- पर्यन्त ते घराच्या परिसरात, रेल्वे प्लॅटफॉर्मवर हिंडले. पण चार आणे काही सापडले नाहीत. निराश मनाने ते घरी परतले. ताई आणि दादाची कपाटं मोठ्या टेबलावर ठेवली होती. खुर्चीवर बसून ते विचार करत होते. देवीला नवस करूनसुद्धा पैसे कसे सापडले नाहीत ? ... आणि एकदम त्यांच्या बहिणीला दोन कपाटांच्या मधे काहीतरी चमकलेलं दिसलं. तिने ते बाहेर काढलं. चक्र चार आणे होते ते. दोघांना खूप आनंद झाला. देवी नवसाला पावली म्हणून ती दोघं देवघरात गेली. देवाला नमस्कार करून बाहेर पडली. आई माजघरात झोपली होती. बाकी घरात कुणी नव्हतंच. नवस फेडणं आवश्यक होतं... मंदिरात जाऊन नमस्कार करून येताना त्यांनी पत्त्याचा कॅट आणला.

डाव तर मिळाला. पण उघडपणे खेळणंही अशक्य. कारण घरचे विचारणार. कॅट कुठून आणला ? गुपचूपपणे दोघं खेळले. त्यादिवशी सायंकाळी आणखी एक गोष्ट घडली. दादा सगळ्यांना विचारत होता, माझे चार आणे हरवले आहेत. कुणाला सापडले का ? फीच्या पैशातले ते पैसे होते. चार आणे कमी पडल्याने त्याला फी भरता आली नव्हती. बाबांना पावती दाखवली नाही तर बाबा रागावतील, म्हणून त्यांना सर्वांना विचारलं. पण कुणीच होय म्हणालं नाही. अगदी आबा आणि धाकटीसुद्धा. दादाला मार बसणार म्हणून तो धास्तावला होता. आबांना वाईट वाटलं. आबांचं मन त्यांना स्वस्थ

बसू देईना. बाबा येताच आबांनी खरं खरं सांगितलं. खरं बोललं म्हणून आबांचा मार चुकला होता. पण आई-बाबांनी बरीच कान उघाडणी केली होती.

हा प्रसंग आठवून आबा स्वतःशीच हसले. विचार केल्यावर त्यांना जाणवलं की आपण त्याही वयात खरं बोललो त्याचं कारण आई-बाबांनी आपल्यावर केलेले संस्कार. आई-बाबा कधी खोटं बोलत नाहीत, हे त्यांनी अनुभवलं होतं. त्यांच्या मनात विचार आला. संस्कार हे नुसते भाषणातून होत नाहीत. कृतीतून होतात. तुळशी कट्ट्यावर बसून आज्ञी परवचा म्हणायची. त्यामुळेच आम्ही तिचा किता गिरवला. सुकृतसुद्धा पाढे म्हणतो, शुभं करोती म्हणतो याचं कारण हेच. स्वतःची एखादी साधी कृतीसुद्धा केवढा मोठा चमत्कार घडवू शकते, ते त्यांनी पुन्हा एकदा अनुभवलं.

सुमारे २५ वर्षांपुर्वीची गोष्ट. आबा तेव्हा नागपूरला होते. त्यांचा मुलगा म्हणजे सुकृतचे वडील तेव्हा लहान होते. महिन्यातल्या सुटीच्या शनिवारी ते मुलाला घेऊन पोस्टात जायचे. बचतीच्या खात्यात पैसे भरायचे. एवढंच नाही तर महिन्याभरात लागणारी तिकीटं, पाकिटं, कार्डं ते एकदम विकत घ्यायचे आणि घरात आणून ठेवायचे.

आपल्या मुलाला घेऊन असेच एका दुसऱ्या शनिवारी सुटीच्या दिवशी आबा पोस्टात गेले. कशामुळं माहीत नाही. पण त्यादिवशी बरीच गर्दी होती. रांगेत उभं राहून आबांनी तिकीटं, पाकिटं घेतली. रजिस्टर केलं आणि ते बाहेर पडले. जाता जाता त्यांनी हिशोब केला. ८ रुपये ७० पैसे जादा आले होते. मुलानं आणि आबांनी पुन्हा दोनदा हिशोब केला. पैसे जास्त आले होते. आबा म्हणाले, 'पैसे जास्त आले आहेत. त्याला

परत दिले पाहिजेत. नाहीतर हिशोब जुळवण्यासाठी त्याला आपल्या खिशातले पैसे भरावे लागतील.' ती दोघं परत पोस्टात गेली. गर्दीमुळे खिडकीपाठीमागील तिकीटं पाकिटं देणारा गृहस्थ सुरुवातीला आबांच्या अंगावर ओरडला. पण पैसे जास्त आलेत आणि मी ते परत करायला आलोय असं म्हटल्यावर नरमला. पैसे परत घेऊन आबांना त्यांना धन्यवाद दिले.

या घटनेनंतर काही दिवसांनी आबांच्या मुलाची सहल गेली होती. शाळेतली अनेक मुलं सहलीत होती. वाटेत एका मोठ्या हॉटेलमध्ये जेवणासाठी बस थांबली. साऱ्यांचं जेवण झालं. काहीनी आईस्क्रिम घेतलं. चॉकलेट, गोळ्या घेतल्या. आबांच्या मुलाला साडेसात रुपये हॉटेलवाल्यानं जादा दिले होते. क्षणभर तो गोंधळला,

पण लगेच त्यानं जादा पैसे हॉटेलवाल्याला परत केले. त्या छोट्या मुलाच्या प्रामाणिकपणाचं हॉटेलवाल्यानं कौतुक केलं. सर्वासमोर एक मोठ्ठं चॉकलेट बक्षीस दिलं. सरांनाही अभिमान वाटला.

हे सारं का घडलं?

कसं घडलं?

कुणी घडवलं?

आबांना उमगलं... हे सारं

संस्काराच्या कृतीनं घडवलं. क्रियेवीण वाचाळता व्यर्थ आहे, हेच खरं. आबा स्वतःशीच प्रसन्नपणे हसले. सुकृतला हीच गोष्ट लिहून द्यायची असं त्यांनी ठरवलं. खुर्चीवर बसून टेबलावरचे कागद त्यांनी पुढं ओढले आणि कथेचं शीर्षक लिहिलं.

'क्रियेवीण वाचाळता व्यर्थ आहे.'

- गोविंद गोडबोले

कार्यक्रम अधिकारी, आकाशवाणी, सांगली.

विद्यार्थी मित्रांनो, छात्र प्रबोधन

अगदी अनुक्रमणिकेपासून वाचणाऱ्यांना संपादक मंडळातील, दत्ता श्री.टोळ, हे नाव अगदी परिचयाचे असेल. छात्र प्रबोधनमधून अनेक कथा, एकांकिका या माध्यमातून ते आपल्या भेटीलाही आले आहेत. नगर येथे नुकत्याच झालेल्या चौदाव्या अखिल भारतीय मराठी बालकुमार साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष या नात्याने, वृत्तपत्रांमधूनही त्यांच्याबद्दल वाचलं असेल. गेली चाळीस वर्षे ते बाल-कुमारांसाठी सातत्याने लिहीत आहेत. 'जादू संपली' 'टिबू टिबू' 'अच्चा अन् बच्चा', 'गोड्या पाण्याचे बेट', 'टॉक बहादूर', 'धाडसी बालके', 'भूत नाही जगात' सारख्या कथा, 'मला वाटते भिरभिरे', 'गंमतीचे पंचांग', अशा कविता आणि विज्ञान कथा, युद्धकथा, नाटकं, एकांकिका अशा ७५ पुस्तकांमधून त्यांनी आपलं लेखन मुलांपर्यंत पोहोचवलं आहे. त्यातील काही कथांना, चरित्रांना, नाटकांना राज्य सरकार व भारत सरकारचे पुरस्कार मिळाले आहेत, तर काही साहित्यकृतींचा पाठ्यपुस्तकातही समावेश झाला आहे. बालसाहित्याचा प्रसार व प्रचार हे आपले कर्तव्य मानून दत्ता टोळ यांनी अनेक बालमेळावे, ग्रंथप्रदर्शने, जत्रा, विविध स्पर्धा यांचे आयोजन केले व आजही करत आहेत.

नगरच्या संमेलनात केलेल्या आपल्या अध्यक्षीय भाषणातही श्री.टोळ यांनी उपस्थितांना हेच सांगायचा प्रयत्न केला. साहित्याचा प्रधान हेतू रंजन, प्रबोधन करणे हा असला तरी केवळ निर्भेळ रंजनाचे उद्दिष्ट डोळ्यापुढे ठेवून मुलं घडतील, अशी अपेक्षा बाळगणे चुकीचे होईल. कारण उत्कृष्ट बालसाहित्याच्या वाचनातून अनेक जण घडतात. क्षय

असे झाले-चौदावे
बालकुमार साहित्य संमेलन

नसलेले विचार सत् असतात. अशा अक्षय बालसाहित्याची ओढ लेखकाच्या मनात असावी, असे अक्षर साहित्य त्यांनी मुलांपर्यंत पोहोचवावे, असे श्री. टोळ यांनी सांगितले. मूल समजून घेऊन अक्षर साहित्याचा ध्यास धरा असे सांगून त्यांनी या चळवळीसाठी शासनानेही काही मदत करावी, प्रोत्साहन द्यावे, अशी अपेक्षाही व्यक्त केली. बाल साहित्याचा समग्र विचार करून, मुलांच्या भावविश्वाशी निगडित, मुलांना आवडेल, भावेल असे साहित्य निर्माण करणारी व्यक्ती नगरच्या संमेलनाची अध्यक्ष झाली, ही खरोखरच आनंदाची गोष्ट आहे.

नगरचे संमेलन हे सर्वच दृष्टींनी यशस्वी झाले, असे म्हणावे लागेल. अनेक बालसाहित्याकांची उपस्थिती, गाजलेले कवी संमेलन, मुलांचे कथा-कथन/ कवी संमेलन, भरपूर प्रतिसाद मिळालेले ग्रंथप्रदर्शन आणि सर्वच कार्यक्रमांना पालकांबरोबरच मुलांचा अभूतपूर्व उत्साह, ही या संमेलनाची वैशिष्ट्ये म्हणावी लागतील. अत्यंत शिस्तबद्ध व आखीव-रेखीव आयोजन, उद्घाटनापासून प्रत्येक कार्यक्रमात दिसून येत होते. संमेलनात इतर कार्यक्रमांबरोबरच, 'नव्या सहस्रकातील बालकुमार आणि बालसाहित्याचे बदलते स्वरूप' व 'बालमासिके, बालवाङ्मय प्रकाशनांपुढील आव्हाने,' या दोन विषयांवर परिसंवादही आयोजित करण्यात आले होते. परिसंवादांना श्रोत्यांची उपस्थिती कमी असली तरी

सहभागी मान्यवरांनी मांडलेले विचार बालसाहित्याच्या दृष्टीने खूपच महत्त्वाचे होते. मुलांमध्ये वाचनाची गोडी वाढावी, यासाठी वाचन संस्कृतीचा प्रसार होणे आवश्यक आहे, यावर दोन्ही परिसंवादांमध्ये भर दिला गेला. मुलांना 'वाचत' करण्यासाठी काळाला अनुसरून मुलांचे भावविश्व चित्रित करणारे बालकुमार वाङ्मय मुलांपर्यंत पोहोचवावे, अशी अपेक्षा सर्वांनी व्यक्त केली. मुले, शिक्षक व पालक या तिघांमध्येही वाचनाची जाणीव ही प्रगल्भ व्हायला हवी. त्यासाठी वाचनालयांचा डोळस वापर व्हायला, हवा, अशी अपेक्षा छात्र प्रबोधनच्या संपादक मंडळातील ज्येष्ठ सदस्या, सौ.शैलजा देशमुख यांनी या परिसंवादात व्यक्त केली.

मुलांना सहभागी करून घेत इंद्रजित भालेराव, हेमा लेले, कल्याण इनामदार, डॉ.सुधा कांकरिया आदी मान्यवर कवींनी सादर केलेल्या कविता मुलांना खूपच आवडल्या. मुलांनी सादर केलेले कथाकथन-कविता यालाही मान्यवर लेखक-कवी व पालकांनी चांगला प्रतिसाद दिला. त्यानंतर झालेला 'लेखक तुमच्या भेटीला' हा कार्यक्रमही खूपच रंगला. विद्यार्थ्यांनी, उपस्थित लेखकांचे साहित्य वाचून किंवा त्यांची माहिती घेऊन प्रश्न काढले होते. विद्यार्थ्यांच्या प्रश्नांना रामदास फुटाणे, दत्ता टोळ, गिरिजा कीर, शकुंतला फडणीस, आदी लेखकांनी उत्तरे दिली.

समारोपाचा कार्यक्रम खूपच नेटका झाला.

दूरदर्शन, संगणक, इंटरनेट अशा जाळ्यात अडकलेल्या या नव्या पिढीला वाचनाकडे, उत्तम साहित्याकडे वळविणे, हे खरोखरच एक आव्हान आहे, हे मात्र या बालकुमार साहित्य संमेलनाच्या निमित्ताने तीव्रतेने जाणवले.

कणाकणाने ज्ञान वेचुनि आत्मोन्नति घडवू । उत्कट अस्फुट मनःशक्तीचा शोध नित्य घेऊ ॥

डिसेंबर-जानेवारी महिन्यातली

कलकल्यातली कडाक्याची थंडी. सगळं शहर पहाटेच्या वेळी शांतपणे झोपलेलं. अशावेळी एका घराच्या खोलीत मात्र वेगळेच दृश्य दिसत होते. सात-आठ वर्षांचा एक छोटा मुलगा तबला-डग्यासमोर पेंगतो आहे आणि त्याचे वडील त्याला चापट्या मारून जागं ठेवत आहेत. मुलाला झोप आणि वडिलांना राग आवरत नव्हता. त्यांना हवे तसे बोल आता त्या तबल्यातून निघायला हवे होते. मुलाच्या बोटांना त्यांना आत्ताच वळण लावायचं होतं. नंतर कदाचित उशीर झाला तर ? कोण होते हे पिता-पुत्र? आज देशात आणि परदेशात दिगंत कीर्ती मिळविलेले उस्ताद अल्लारखा खाँ आणि त्यांचे सुपुत्र झाकीर हुसेन !

गुरुपेक्षा शिष्य मोठा ही संगीत कलेतली परंपराच आहे. शिष्य घडविताना गुरु आपल्या सर्व आयुष्याची कमाई त्याच्यासाठी खर्च करत असतो. उस्ताद अल्लारखा यांनी संगीताच्या क्षेत्रात स्वतःचे स्थान निर्माण केले याला जेवढे महत्त्व आहे, तेवढेच महत्त्व त्यांनी झाकीर हुसेन यांना घडविले यालाही आहे. झाकीर हुसेन यांच्या रूपात तबलावादानाचा एक अनमोल, अजोड वारसा त्यांनी मागे ठेवला आहे.

अल्लारखा यांनी वयाच्या पंधराव्या वर्षी तबला शिकायचा असा निश्चय केला. नुसता निश्चय करून थांबले नाहीत तर त्यासाठी त्यांनी पंजाब घराण्याचे कादरबख या गुरूंच्याकडे शास्त्रशुद्ध शिक्षण घ्यायला सुरुवात केली. घरात राहून आपण या कलेसाठी पूर्ण वेळ देऊ शकणार नाही, हे लक्षात आल्यावर घरही सोडले.

अल्लारखा यांनी आपल्या प्रतिभेला सूक्ष्म निरीक्षणाची जोड दिली. चाळीस-पन्नास वर्षांपूर्वी संगीताच्या मैफलींमध्ये व्यासपीठावरचे दृश्य फार वेगळे असायचे. तबलजीचे स्थान मैफलींमध्ये दुय्यम दर्जाचे असायचे. अल्लारखा यांनी

किमयागार उस्ताद अल्लारखा खाँ

ही परिस्थिती आपण बदलायचीच, हे मनोमन ठरवून टाकले.

कलेच्या सादरीकरणाविषयी त्यांनी पूर्ण विचार केला होता. पुरेसे चिंतन केले होते. सतत चाललेल्या त्यांच्या या अभ्यासाला आता एक दिशा मिळायला लागली होती. त्याच वेळी त्यांना प्रसिद्ध सतारवादक पंडित रविशंकर यांच्याबरोबर साथ करण्याची संधी मिळाली. सतारवादानाला पोषक आणि सुसंगत अशी साथ अल्लारखा यांनी केल्यामुळे, मैफलीचे चित्रच एकदम बदलून गेले. दोन्ही कलाकरांच्या तयारीचा एकत्र आविष्कार हा संगीत जगताला एक सुखद असा धक्का होता. त्यातूनच 'जुगलबंदी' हा प्रकार लोकप्रिय झाला. आज सर्वांना आकर्षित करणारे 'सोलो तबलावादनही' यातूनच सुरू झाले. सोलो तबलावादाना-तही उस्तादजींनी अप्रचलित ताल वाजवून श्रोत्यांना वेगळा आनंद दिला. तबल्यातील गणिताचे सौंदर्य हा त्यांच्या वादनातील अतिशय वेगळा गुण होता.

कलाकाराचा सर्वात महत्त्वाचा गुण असतो तो म्हणजे त्याची कलेवरची श्रद्धा आणि भक्ती. अल्लारखा यांनी कलेलाच ईश्वर मानले होते. 'प्रत्येकाला ईश्वराने एक काम नेमून दिलेले असते. ते त्याने निष्ठेने पार पाडायचे असते.' असे ते म्हणत. त्यांनी स्वतः ते आचरणातून दाखवून दिले होते. त्यांचे मन नेहमी तबल्याच्या बोलांमध्येच रमलेले असायचे. ते स्वतः आयुष्यभर विद्यार्थी म्हणून राहिले. एकाच प्रकारच्या

वादनात स्थिर न होता त्यांनी सतत नवनवीन प्रयोग केले. त्यातूनच त्यांनी स्वतःच्या बंदिशी तयार केल्या. दिल्ली नभोवाणी केंद्रावर त्यांनी स्टाफ आर्टिस्ट म्हणून नोकरीही केली होती. तसेच जवळ जवळ पंचवीस हिंदी चित्रपटांना संगीतही दिले होते.

अल्लारखा यांनी प्रत्येक ताल सोपा करून, त्यात रंजकता आणून, नाद-माधुर्याने तो रसिकांपर्यंत पोहोचवला. अल्लारखा यांनी स्वतःच्या बुद्धिने, प्रतिभेने, कौशल्याने, शास्त्रीय संगीतातील अनेक अवघड जागा उलगडून दाखविल्या. शास्त्र कळलं नाही तरी संगीतातला गोडवा कळणं, त्यातला आनंद मिळवणं अल्लारखा यांच्या या प्रयत्नांमुळे अनेकांना शक्य झालं आहे ! विलक्षण संवेदनशील असलेल्या या कलाकाराने भावनांचे विविध तरंग व त्यातील बारकावे, तबल्यासारख्या माध्यमातून श्रोत्यांना समर्थपणे उलगडून दाखविले.

अल्लारखा यांची ही तीव्र संवेदनशीलताच त्यांना आपल्यातून घेऊन जायला कारणीभूत ठरली. वास्तविक वयाच्या ऐंशीव्या वर्षी त्यांची तबबेत अतिशय उत्तम होती. सर्व कार्यक्रमांना ते हजर असत. विद्यादानाचे कामही व्यवस्थित सुरू होते. अचानकपणे त्यांच्या मुलीच्या मृत्युची वार्ता त्यांच्या कानावर आली. असं वाटतं की मुलीच्या निधनाची बातमी ऐकून त्यांच्या हृदयाचा तालात पडणारा ठोका चुकला असेल आणि काळाने नेमका हाच क्षण गाठला असेल ! त्यांनी आपल्या कलेने सर्वांनाच खूप आनंद दिला आहे. आज ते आपल्यात नसले तरी कलाप्रेमींच्या मनामध्ये ते स्मृतीरूपाने सदैव राहतील. त्यांच्या स्मृतीला आपण सर्वच मनःपूर्वक अभिवादन करूया.

- सौ.सुषमा निसळ.

स्टेटबँक कॉलनी, पर्वती दर्शन, पुणे ९

साधना जेथे कलेची, आर्तता जेथे मनाची / अर्चना तेथेच चाले सत्य-शिव अन्न सुंदराची //

प्रिय समीरदा,

माझं पत्र पाहून तुला खूपच आश्चर्य वाटणार हे उघड आहे. दहावीनंतर प्रबोधिनीतील उपासना मंदिरात होणाऱ्या आपल्या रोजच्या गप्पांमध्ये खंड पडला आणि कॉलेजच्या अभ्यासात जरा जास्तच अडकून, मी अधून-मधूनच तुझ्याकडे फिरकायचो, ह्या तुझ्या तक्रारीत नक्कीच तथ्य आहे. अरे, पण तुझ्याशी बोलावं, तुला काही सांगावं असं काही घडलंच नव्हतं. मग आजच्या पत्राचं प्रयोजन कशासाठी ? तर चक्र प्रबोधिनीच्या ओरिसातील वादळग्रस्तांना मदत करण्याकरिता गेलेल्या गटाबरोबर दहा दिवसांसाठी मी जाऊन आलो आणि आता तुला सांगितल्याच पाहिजेत, अशा कितीतरी गोष्टींचा साठा माझ्याजवळ झाला आहे. म्हणून लिहायला बसलो.

समीरदा, आम्ही सातवी-आठवीत होतो तेव्हा तू कॉलेजच्या पहिल्या-दुसऱ्या वर्षाला असशील. तुला आठवतंय ? तुझ्या सायकलच्या नळीवर बसवून, पुण्यातल्या गळीबोळातून मला डबलसीट हिंडवून आणताना, नेहमी रद्दीच्या दुकानात तू मला घेऊन जायचास. त्यातल्या उत्तमोत्तम पुस्तकांमधले सुंदर लेख आपण रात्री जागून जागून वाचायचो. त्यातल्या भावनांशी तू कसा एकदम एकरूप होऊन जायचास. आम्हाला म्हणायचास, 'असं काही तरी तुम्ही वाचलं पाहिजे, पाहिलं पाहिजे, अनेक माणसांशी बोललं पाहिजे. खूप अनुभव घेतले पाहिजेत. अभ्यास तर आपल्याला करायचाच आहे. पण या पुस्तकांच्या पलीकडचाही अभ्यास आपण केला पाहिजे.' मला आणि पक्याला त्यातलं फारसं काही तेव्हा कळलं होतं की नाही देव जाणे. पण आम्ही ओरिसाला गेलो. भुवनेश्वरपासून उन्मळून पडलेली झाडं, मोडतोड झालेली घरं, यांचा हळूहळू व्हायचा तो

ओरिसाहून बिहूचे पत्र

सौ.बागेश्री पोंक्षे

परिणाम मनावर होत होता आणि समुद्र किनाऱ्यातल्या 'एरसमा' ब्लॉकमधील ज्या गावांमध्ये आपण काम करायचं ठरवलं होतं तिथे पोहोचलो, तेव्हा तू सांगितलेल्या एकेका वाक्यांचा अर्थ ध्यानात यायला लागला. पक्याही माझ्याबरोबर आला होता. तो आणि मी सुन्न मनानं वादळात अडकलेल्या माणसांच्या कथा ऐकत होतो आणि 'आपल्या देशात पक्या, माणसांच्या जीवनापेक्षा त्याचा मृत्यू स्वस्त आहे लेका' असं तू ऐकवलेलं वाक्य आम्हाला तेव्हा समजलं. (पाच वर्षांनंतर ! सरकारी ट्यूब लाईटही काही तासात पेटते)

पण समीरदा, तू आम्हाला या उशीराने आलेल्या अकलेबद्दल रागावशील, असं वाटत नाही.

एरसमा ब्लॉकला पोहोचलो. शिवाने आमच्या तेरा जणांच्या गटाचे चार गट पाडले आणि ब्लॉकपासून तीन वेगवेगळ्या फाट्यांवर असलेल्या गावांकडे आम्ही आगेकूच केली. वादळाने साफ धुवून गेलेले रस्ते, पोटा आणि पाठ एकत्र झालेल्या काळ्या रंगाचे फक्त एखादी लुंगी किंवा कापड अंगावर घालून पायी-पायीच रस्ता तुडवणारे स्थानिक वादळग्रस्त, जोत्यासह सर्व काही उखडून वाहून गेलेली घरे, कोठेकोठे तुरळक मातीच्या लेपाने बांधकाम चालू केलेल्या झोपड्या, असं सगळं पाहात अजगरबैदी नावाच्या गावात पोहोचलो. गाव ? अरे गाव कसलं ते ? घरे, गुरे, माणसे, झाडे सर्व काही वाहून गेलेले.

आपल्याकडच्या 'रोजगार हमी योजने' सारख्या 'Food For Work' (८तास काम करणाऱ्याला ४ किलो

तांदूळ) या योजनेअंतर्गत गावातलेच दगडगोटे एकमेकांवर रचून केलेला छोटा चिंचोळा रस्ता. त्या रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला टाकलेल्या पत्र्यांच्या झोपडीवजा आकारावर पॉलिथीन टाकलेले. हे झाले त्यांचे घर, घरामध्ये अक्षरशः फक्त ७-८ फूट जागा.

नंतर आम्हाला कळलं ४० फूट उंचीची समुद्राची लाट गावामध्ये घुसली, ४० फूट ! माणसे अगदी पाचोळ्यासारखी वाहून गेली. वादळात भिरभिरत, उंच आभाळात उडून फरफटत कित्येक किलोमीटरपर्यंत गेलेली आणि नंतर पाण्याच्या लोंढ्याबरोबर फटकारून लांबवर पडलेली ८-१० वर्षांची मुले आम्हाला भेटली. त्यातला एक मुलगा तर एका नारळाच्या झाडावर, आपल्या मित्राला पकडून चढवत घेऊन गेलेला.. पुढचे दोन दिवस त्यांनी झाडावरच काढले. त्याचा मित्र त्याला सोडून गेला आहे, हे मानायला त्याचं मन तयारच होत नव्हतं. दोन दिवस आपल्या मृत मित्राला चिखलातून वाहात आलेल्या तांदळाचे, कुटून पीठ करून हा आशेने त्याला भरवत बसला होता.

समीरदा, ऐकले आणि खूप शरम वाटली. मी आणि पक्या राजगडच्या ट्रेकवर जाताना आजारी पडलेल्या मंदारची सॅक तू आम्हाला उचलून आणायला सांगितलीस म्हणून तुझ्यावर चिडलो होतो. तंबूतल्या शिबिरात तर चक्र मागचा भात टाकून देण्याचा 'माज' आम्ही केला होता, हे तेव्हा आठवलं. तुला खरं वाटणार नाही पण रात्रभर वादळग्रस्तांशी बोलताना, गावाचे सर्वेक्षण करत असताना, तिथल्या एका रहिवाशाचे घर बांधण्याकरता चिखल-माती पायाने तुडवताना आणि आयुष्यभरात मिळून खाल्ला नसेल एवढा भात एका वेळच्या जेवणात जेवताना, पदोपदी तुझीच आठवण येत होती.

एक अविस्मरणीय अनुभव तुला

बांधवांच्या आर्त हृदयी, मेघसे ओसंडुनी । शिंपिती जे प्रेम आपुले, असती का ऐसे कुणी ।

सांगितलाच पाहिजे, अजगर बैदी याच गावी आम्ही होतो. तिथल्या ममतागृहामध्ये रात्री अकरापर्यंत मुलांचा अभ्यास घेत बसलो. गाणी-गप्पा गोष्टी केल्या. अचानक ११.१५ वाजता भूकंपाचा हादरा बसला. जवळ जवळ सात सेकंद टिकला. गावातील सर्व माणसे एकत्र झाली.त्याचवेळी नदीच्या पाण्याची पातळी वाढू लागली तसा ११.३० पासून पुढे तीन तास सतत मोठमोठे अनेक ढोल एकाच वेळी वाजावेत, असा आवाज आसमंतातून येऊ लागला. कोणीही घरात राहायला तयार नव्हते. आसपासच्या गावांमधून विजेच्या टाकून संदेश आले. तोंडात बोटे घालून जोरजोरात ओरडून गावकरी धोक्याचा संदेश देऊ लागले. अशा वातावरणात विकासबाबूंसारखा एक कार्यकर्ता सगळ्यांना धीर देत होता. समीरदा, हा विकासबाबू स्वतः एम.ए., एम.फील. होता. त्याच्या घरची सर्व माणसे आई-वडील, भावंडे, वहिनी, मुले वाहून गेली होती आणि हा गावासाठी राबत होता. अखेर समुद्रकिनाऱ्यावरच्या गावातून शंखनाद झाला. शंखनादाचा अर्थ, समुद्रालगतच्या गावात पाणी आले नाही! मग हळूहळू गावकऱ्यांच्या आरोळ्या थांबल्या !

समीरदा, ही माणसे म्हणत होती आम्हाला आमची काळजी नाही. तुम्ही महाराष्ट्रातून एवढ्या लांबून आलेली तरूण मुले आहात. तुम्ही आमचे पाहुणे आहात. तुमची सुरक्षितता हा आमच्या काळजीचा विषय आहे. अरे, त्यावेळी अक्षरशः काय बोलावे हे सुचेना !

या गावांमध्ये, ओरिसा सरकारने सुरू केलेली 'ममतागृहे' हा फार चांगला असा पुनर्वसनाच्या कामाला हातभार लावणारा उपक्रम वाटला. प्रत्येक गावातील विधवा स्त्रिया (मासेमार कुटुंबातील स्त्रिया जास्ती संख्येने विधवा होत्या कारण त्यांचे नवरे वादळाच्या वेळेस मासेमारी करावयास गेले होते.) आणि अनाथ

मुलांना येथे एकत्रितपणे आसरा दिला जातो. सरकारतर्फे अन्न पुरवले जाते. विविध संस्थांतर्फे मुलांना शिक्षणोपयोगी साहित्य दिले जाते. या गृहांना अनाथालय किंवा अनाथाश्रम न म्हणता 'ममतागृह' म्हणण्याची कल्पनाही मनाला चटका लावून गेली. ही ममतागृहे सरकारने Action Aid नावाच्या स्वयंसेवी संस्थेस चालवण्यास दिली आहेत. प्रत्येक ममतागृहात विधवा स्त्रिया व अनाथ मुलांचे काम पाहणारी किमान बारावी पर्यंतचे शिक्षण झालेली एक कार्यकर्ती आणि मानसशास्त्राची पदवी घेतलेला एखादा/ एखादी काऊन्सेलर अशी रचना होती. ह्या काऊन्सेलरचे काम सर्वांच्या गरजा ओळखून त्याप्रमाणे त्यांना साहाय्य करण्याचे होते. वादळामध्ये ज्यांचे २०-२२ जणांचे आखवे कुटुंब वाहून गेले आहे अशांना वेड लागायचीच पाळी यायची ! तेव्हा त्यांना हळूहळू बोलते करणे, कामात त्यांचे मन रमवणे, लहान मुलांना हसवणे, अशी कामे हे कार्यकर्ते करीत.

आम्ही गावोगावी जाऊन अशा ममतागृहांमध्ये राहिलो. तिथल्या स्त्रियांच्या एकेक कहाण्या ऐकून रात्री झोपच लागली नाही. मन बधीर झाले. ४० जणांच्या मोठ्या एकत्र कुटुंबातील मागे राहिलेल्या एकेकट्या स्त्रिया,

वादळानंतरही ६-६ दिवस उपाशी राहिलेले वृद्ध ! ७५ वर्षांचे प्राणकृष्ण स्वॉई आणि त्यांना मदत करायला आम्ही आलो म्हणून आपलं सर्वस्व हरवलेली एखादी स्त्री तिचे रात्रीचे झोपायचे कांबळे आम्हाला देते आहे आणि ११ वर्षांचा कुणी अनाथ हिरेन त्याच्या जर्मनच्या थाळीतील भात आणि डाळ आमच्यासाठी राखून ठेवतोय, हे अनुभवही विलक्षणच होते.

सर्वच गटांचे अनुभव आम्ही एके रात्री एकत्रपणे वाटून घेतले आणि तेथे गावकऱ्यांना स्वयंपाकाची भांडी देणे, बलुतेदारांना त्यांच्या व्यवसायास आवश्यक अवजारे देणे, गावच्या शाळा सुरू करणे, मुलांना अभ्यासासाठी वहाा, पुस्तके, नकाशे देणे, ही कामे आपण करावीत; असे आम्ही ठरवले.

इतक्या लांबवर जाऊन, त्यांच्याशी कुणा दुभाष्यामार्फत हिंदीमध्ये बोलूनही, आमच्या संभाषणात काहीही खंड पडला नव्हता ! हिंदी ही राष्ट्रभाषा हेच खरे !

सर्वेक्षणानंतर तेथील गावांमध्ये शाळा सुरू करताना, २६ जानेवारीचा कार्यक्रम करताना, त्यांच्या घरांमध्ये जाऊन त्यांची दुःख ऐकताना, त्यांना आपल्या परीने होता होईल तेवढी भांड्यांची, धान्याची शिवण यंत्रांची मदत देताना, इतक्या लांब दोन दिवसांचा प्रवास करून आल्याचे

सोशिले तू हात सारे, सहन केल्या यातना । तरी मनी तव फुलून आल्या विश्वव्यापी भावना ॥

सगळे श्रम नाहीसे झाल्यासारखे वाटले.

ओरिसातून परतताना, त्यांच्या आणि आमच्या डोळ्यांसमोरची दृश्ये अश्रूंनी धूसर झाली. त्यांचे बंगाली ढंगाचे ग्रामीण ओडिसी भाषेतले शब्द कानात घुमु लागले. ओरिसा आणि आंध्र किनाऱ्यांवर वादळाचा दरसाल बसणारा फटका लक्षात घेऊन, त्या राज्यांच्या सरकारने 'सायक्लोन शेल्ट' बांधली पाहिजेत. गावकऱ्यांनीही त्यासाठी श्रमदान केले पाहिजे. हे म्हाताऱ्या अशिक्षित प्राणकृष्ण स्वाईचे शब्द आगगाडीतही माझा पाठलाग करू लागले आणि चक्र पुणे स्टेशन यायच्या आत तुला पत्र लिहायला बसलो.

ज्या गावच्या बोरी त्याच गावच्या बाभळी हा अनुभवही आम्हाला तिथेच

आला. गावातील प्रशासकीय अधिकाऱ्यांनी आमच्याकडे जाणूनबुजून केलेले दुर्लक्ष, वादळग्रस्तांच्या दुःखापेक्षा एरसमा ब्लॉकला आयोजित केलेल्या श्रीमती सोनिया गांधींच्या भेटीला मिळालेली प्रसिद्धी, त्यासाठी आलेली हवाई याने, गावातून फिरणाऱ्या पोलिस अधिकाऱ्यांच्या चकचकीत गाड्या, सिक्युरिटीवर केलेला, वारेमाप खर्च, जवळ आलेल्या निवडणुकीच्या प्रचारासाठी केलेला या नैसर्गिक आपत्तीचा धूर्त वापर, हा अनुभवही मन विषण्ण करून गेला.

समीरदा, वेळोवेळी आम्ही काहीतरी पाहावं, अनुभवावं, जिथे जिथे काहीतरी आपत्ती आलीये तिथे-तिथे मदतीला धावून जावं, यासाठी तू पोटतिडीकीनं

बोलायचास. म्हणायचास, इयत्ता पहिलीपासून 'भारत माझा देश आहे, सारे भारतीय माझे बांधव आहेत,' असं पाठ करून म्हणताना त्याचा अर्थ कशाशी खातात हे कळतं का रे?' तेव्हा म्हटलं, हा थोडासा अर्थ कळल्यासारखं वाटल्यावर तुला लिहावं.

पक्याही सविस्तर पत्र पाठवेलच ! आणि घरी गेल्यावर हे सगळं, आईला सांगितलं की ती पुन्हा तुझ्यासारखंच मला म्हणणार 'अजून पुष्कळ गोष्टी शिकायच्यात तुला.'

तुझाच,
बिलू

::*
सौ.बागेश्री पोंक्षे
ज्ञान प्रबोधिनी,पुणे ३०

आम्ही अनुभवलेला ओरिसा ज्ञान प्रबोधिनीतर्फे जानेवारी महिन्यात सुमारे ४० युवक-युवती-प्रौढ सदस्य वादळग्रस्त ओरिसामध्ये मदतकार्यासाठी गेले होते. तेथे काम करित असताना त्यांना आलेले अनुभव, त्यांच्या मनात उठलेले भावनातरंग प्रातिनिधिक स्वरूपात त्यांच्याच शब्दात वाचूया. जाताना आपण नक्की काय करणार आहोत अशी संभ्रमावस्था असणारा प्रत्येकजण आजपर्यंत कधीही न घेतलेले अनुभवांची परिपक्व शिदोरी बरोबर घेऊन परतला. देशस्थितीचा हा जिवंत अभ्यास त्यांना खूप काही देऊन गेला.

ऑक्टोबर महिन्यात ओरिसात आलेल्या भीषण वादळाचे पडसाद टि.व्ही., रेडिओ आणि वृत्तपत्रांतून रोजच ऐकू येत होते. हजारोंचा मृत्यू, अनेक विधवांचे आक्रोश आणि अनाथ मुलांचं आक्रंदन - आणि अशा परिस्थितीतही तिथे चालणारं राजकारण आणि भ्रष्टाचार या सगळ्यांनी मन हेलावून टाकलं होतं. मनात येत होतं 'हे

सगळं बघत आपण हातावर हात ठेवून घरीच बसणार ?' ओरिसाला जायची प्रचंड इच्छा मनात निर्माण होत होती आणि तेव्हाच 'छात्र प्रबोधन'च्या कार्यालयात योजना आखली जात होती. नवीन वर्षांच्या पहिल्याच दिवशी - महेन्द्रभाईंचा फोन आला. 'काय करतीयेस ?' 'सध्या काही नाही.' 'मग ओरिसाला जायचंय !' प्रचंड आनंद झाला. राष्ट्रीय आपत्तीच्यावेळी धावून गेलेल्या, प्रबोधिनीतील ज्येष्ठ कार्यकर्त्यांचे अनुभव नुसतेच ऐकले होते.

आपल्यालाही प्रत्यक्ष मदतकार्यात सहभागी होता येणार आहे, या कल्पनेच समाधान वाटलं.

तिथे प्रत्यक्ष काम करताना आलेले अनुभव थोड्याफार प्रमाणात सारखेच होते. सगळं बघून मनं अस्वस्थ होत होती; आणि मनामध्ये आपले निश्चित, सुखवस्तू जीवन व निसर्गाच्या लहरीने उद्ध्वस्त झालेले तेथील मुलांचे जीवन यांची नकळत तुलना होत होती.

एका रात्री झाटीपारीच्या ममतागृहातच राहिलो होतो. १०-१४

कधी न रुसावे आयुष्यावर, अडचणीतही सदा हसावे । किती जाहले कष्ट तरीही, समाधान ते मुखी दिसावे ।

अनाथ मुलं होती. १०-१२ वर्षांची मुलं, आई-वडिलांच्या मृत्युमुळे सुन्न झालेली आणि त्याहून लहान मुले अज्ञानात; ही परिस्थिती व्याकुळ करणारी होती. त्या दुःखाची जाणीव नसल्यामुळे. आपल्या आवडीची पेन, पेन्सिल असलेली कंपास जरी हरवली तरी आपल्याला रडू कोसळतं, या मुलांचं तर - आई वडील, त्यांनी बांधलेलं छोटंसं घरकुल आणि सगळ्यांनी मिळून पाहिलेली स्वप्न - सगळंच हरवलं होतं. पण देवाचीच कृपा म्हणून एक 'आई' त्यांना मिळाली होती - २०-२२ वर्षांच्या त्या आईच्याही घरचं (माहेर आणि सासर दोन्ही) कोणी वाचलं नव्हतं.

त्या रात्री आम्ही त्या मुलांशी खूप खेळलो, गाणी म्हटली. त्यांना म्हणायला लावली. झिरमिळ्या वगैरे लावून त्यांचं ते 'घर' सजवलं. आणि खूप गमती-जमती करून त्या मुलांना हसवलं. २-२॥ तास त्यांना एका वेगळ्याच विश्वात नेलं. गेल्या २-२॥ महिन्यांनंतर आजुबाजूच्या लोकांनी त्या मुलांना प्रथमच इतकं मन-मोकळेपणानी हसताना पाहिलं.

दौऱ्याच्या शेवटी परत एकदा 'दहिबॉर' ला गेलो. तिथल्या स्त्रियांना रेशमाची, बांबूची भेटकार्ड, वायरच्या कीचेन्स करायला शिकवलं. नंतर एका आर्जीनी खूप छान अभंग, गाणी म्हणून दाखवली. आम्हीही म्हटली. जाताना कोणीतरी आम्हाला आमची नावं विचारली. मी माझं नाव सांगितल्यावर त्या आजी त्यांच्या भाषेत म्हटल्या - 'बागेश्री हा एक गाण्यातला राग आहे!' मला नवलच वाटलं. 'संगीताला भाषा नसते' हेच खरं !

सूर्य मावळला पण पाय काढवत नव्हता. आर्जीचा हात सोडवत नव्हता. पुन्हा कधी येणार आपण इथे ? 'दोन ओडक्यांची होते, सागरात भेट...'

१४ तारखेला सकाळी आम्ही श्रमदान म्हणून दोन कुटुंबांना घरं बांधायला मदत केली. एक मुलगा म्हणाला, 'कित्येक संस्था येऊन वस्तू वाटून गेल्या पण आमच्या मातीत हात घालून काम करणारे तुम्ही एकटेच.'

प्रबोधिनीचं वेगळेपण काय असतं याचं प्रत्यंतर वेळोवेळी येतं.

सगळ्या गावाला तिळगूळ देऊन आम्ही परतीच्या प्रवासाला लागलो. १६ तारखेला पुण्यात पोहचलो-एक समाधान देऊन आणि एक समाधान घेऊन !

- बागेश्री तेंडुलकर, निगडी.
ज्ञान प्रबोधिनी युवती विभाग

ओरिसात झालेल्या मोठ्या वादळाने तिथल्या लोकांचे जीवन अगदी उद्ध्वस्त झाले. त्यांच्या जीवनाची घडी परत नीट बसवण्यासाठी प्रबोधिनीने स्वयंसेवक तिथं पाठवण्याची योजना कळली. आपणही त्यात सामील होऊन नवे अनुभव घेण्याये तसेच ओरिसातल्या भाउबहिणींसाठी काम करण्याचे लगेच निश्चित केले. या निश्चयावर घरचे ही खुश झाले.

शाळेत झालेल्या बैठकी, वर्तमानपत्रातील बातम्या व लोकांचे पूर्वानुभव यावरून कळत होते की तेथील लोकांना खाणं, कपडे या सोयी रिलीफ या नावाखाली मिळत होत्या. घर बांधायला पण कधीकधी मदत होत होती. पण लोकांचा आत्मविश्वास वाढवणे, त्यांचा रोजगार परत चालू करण्यास मदत करणे, घर पुन्हा एकदा पूर्वरूप बसवणे या करता कोणी फारसे प्रयत्न घेत नाहीत असे वाटले.

इथेच कामाचे स्वरूप थोडे लक्षात येत होते.

हा अनुभव पहिला असल्यामुळे तिथं गेल्यावर / पोहोचल्यावर काय हे चित्र

मात्र डोळ्यासमोर येत नव्हतं.

परंतु तेथे दहा दिवस देहभान विसरून, मनापासून काम करताना एक वेगळाच अनुभव आला व आपण काही चांगले केल्याचे समाधान मिळाले आणि खूप बरे वाटले. तिथल्या गावकऱ्यांशी नकळत खूप जवळचे नाते जडले. ओरिसाला परत कधीही गेल्यावर हे भाईबंद नक्की भेटतील व गावाचे सुधारित रूप दाखवतील याचा विश्वास आहे. ही नाती निदान पत्राद्वारे व जमलं तर समक्ष, जन्मभर टिकावी हीच इच्छा !

- युधिष्ठिर जोशी
ज्ञान प्रबोधिनी, युवक विभाग, पुणे

ओरिसामधे काम करत असताना गावागावातून हिंडून तेथील लोकांच्या गरजा समजून घेणं, त्यांचं म्हणणं ऐकून घेणं हे आमचं प्रारंभीचं काम होतं. गावात हिंडायला आमच्याबरोबर खोगेनभाई बरोबर असायचे. ते तेथील स्थानिक कार्यकर्ते होते. खूप उत्साही, बडबडे आणि आमचे अनुवादक ! घरांमध्ये गेल्यावर आम्ही असे असे, इथून आलो... हे हे करायचंय... तुम्हांला गावात काय व्हावंस वाटतंय... हे आम्ही विचाराचे ठरवलेले प्रश्न मनात राहायला लागले. एखादा म्हातारा बांध फुटल्यासारखा रडायला लागायचा. 'बायको, मुलं, सुना, नातवंडं, पतवंडं सगळी देवाने नेली... मीच एकटा राहिलो. जगायचा प्रयत्न न करताही जगलो...' कुठे एखादी सरस्वती.. २१ वर्षांची... काटा येईल अशा कोरड्या डोळ्यांनी ओरिसा भाषेत पुटपुटते... माहेर सगळं गेलं. सासू-सासरे, दीर-जावा, नवरा, मुलं सगळी वाहून गेली. ममतागृहातली ती अबोल, शांत 'कल्पना' एका लाटेसरशी एरसमापर्यन्त म्हणजे १०-१२ कि.मी. वाहात गेली.

‘उषा’चीही अशीच भयंकर कथा. पाणी ओसरेपर्यंत ३ दिवस ती एका झाडाच्या शेड्याला धरून बसली. या दोन दिवसात तिच्या डोळ्यादेखत तिचे आई-बाबा हात सुटल्याने वाहात गेले...

ममतागृहातली बन्दिता दीदी आम्हांला हिंदीत सांगायच्या अगोदरच आमच्यापर्यंत हे सारं पोचलेलं असायचं. ‘भावनांना भाषा नसते’ हे वाचलेलं- ऐकलेलं बऱ्याचदा पण उमजायचा असा एखादाच क्षण. एरवी शब्द पोचूनही भावना न पोचण्याचा अनुभवच जास्त सवयीचा.

व्यक्ती बदलत होत्या... नावं बदलत होती. पण प्रत्येकाच्या दुःखाची जात एकच होती. २५-३० जणांच्या कुटुंबातून वाचलेले ते समान दुदैवी. रस्त्यावरून (?) जाताना खोगेनभाई सांगत होते, ‘दीदी यहाँ जमिनदार का मकान था... खूप जमिन.. जुमला .. या घरातली बाई दोन दिवसात बाळंत होणार होती... या घरात.. सभोवताली अस्तावस्त पसरलेल्या फुटक्या भांड्यांमधून झाडांना लटकणाऱ्या साड्यांमधून, गोधड्या, टंका, कपाटं सगळ्या वस्तूंमधून फक्त दोन महिन्यांपूर्वी तिथं असलेल्या गोकुळाचं चित्र पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करत होतो पण जमतच नव्हतं... ‘कालाय तस्मै नमः’ हा अभ्यासातला श्लोक खिजवून गेला. तिथे अन्नवस्त्र, निवारा मिळणं याबरोबरच भावनिक, मानसिक प्रश्न चिक्कार आहेत आणि आत्ता खरंच पटकन उत्तर देणंही कठीण आहे. किंबहुना आत्ता सर्वच प्रश्न सुटतील अशी आशा धरणंही व्यर्थ आहे. पण तरीही मार्ग तर शोधायलाच हवा. अशा खरंच निराश करणाऱ्या परिस्थितीत एक उद्गार मनात ठसला. एकदा एका वस्तीत गेलो असताना एक जण असाच म्हणून गेला की ‘जर एवढा प्रचंड प्रलय झाला, इतके जण मेले तर मीच कसा

जगलो ? तर त्याअर्थी मला वाचवण्यामागे परमेश्वराचा निश्चित काहीतरी हेतू असणार आहे. आणि मला त्यासाठी तरी जगायला हवं, पुन्हा उभं राहायला हवं. इतरांनाही सावरायला हवं’.

एकूण त्यांच्या गरजा अनंत आहेत आणि आपल्या मदतीला मर्यादा आहे. याचेचं भान ठेवून प्रबोधिनीने अशी काही कामे करायची ठरविले की ज्यात तुलनेनं कमी वेळ लागेल आणि त्यातून पुनर्वसनाच्या दृष्टीने काही होऊ शकेल.

येथे काम करत असताना वादळग्रस्तांच्या काही प्रतिक्रिया खूप अंतर्मुख करणाऱ्या होत्या. ‘आमचा ओरिसा आधीच मागास त्यात या वादळाने आम्हाला अजून ५० वर्षं मागं ढकललंय...’ एक निराश उद्गार.

‘वो इस भूमीपर पाप का बोझ बढ़ गया था । इसलिए परमेश्वरने ऐसी सबक सिखायी ।’ वादळाबद्दल एक अजब मत. ‘दीदी कोणत्या आणि कशाच्या आधारावर जगू ? घरची तर सगळी वादळानं नेली. पण सगळ्यात दुःख वाटतंय की त्या प्रसंगी मला आणि पोहता न येणाऱ्या अशा २० जणांना वाचवणारा तो देवदूत माझ्यादेखत गेला आणि मी जिवंत आहे...’

... आणि सुद्धा खूप काय काय डोक्यात घुमतंय. आम्ही जाऊन नेमकं काय केलं ? काय नातं आहे माझं या सर्वांशी ... या मातीशी ? हा कोणता ऋणानुबंध आहे ?... ‘तुम्ही आलात, इतक्या दुरून आलात, आमचं दुःख ऐकलंत, डोळे पुसलेत... आम्हाला बाकी काही नको...’

‘खूप संस्था आल्या पण तुमच्यासारखा आमच्या मातीत नाही कुणी हात घातला.’ .. श्रमदानावेळचा तो खूप सुखावणारा अनुभव.

‘दीदी, पुनःअसिब्बो’ म्हणणारी ममतागृहातली मुलं. ... आम्ही काही

घायला तर गेलोच नव्हतो, मिळालं तर काही घ्यायचं होतं. काहीतरी शोधायचंही होतं... सगळ्या गावांमधून झालेलं आदरातिथ्य आठवतंय... दाहिबाँरहून परतताना बराच वेळ मागून येणाऱ्या त्या बायका.. अशाच एका हळव्या क्षणी एका बाईला ‘आमी तोमार झिअ’ (आम्ही तुमच्या मुलीचं आहोत..) असं मोडकं तोडकं सांगितल्यावर तिनं भर रस्त्यावर मारलेली ती मिठी... ती सगळी माणसं, त्यांच्या कहाण्या, तिथलं वातावरण, ती ओसाड जमीन... सगळ्याचं एक कोलाज तयार होतंय. वेगवेगळी वाटताना पुन्हा सगळी दृश्यं एकमेकांमध्ये मिसळून जातायत... जाताना मोठं हौसेन शिकलेलं गाणं आठवतंय...

‘तुमा मारो सुरन मिलन सृष्टी करु चालुओ जोतान’ .. आपले सूर जुळवून हा एकत्वाचा सृष्टीचा वारसा जतन करूया...

... हेचं नातं आहे माझं त्या सगळ्याशी. हाच ऋणानुबंध आहे जो मला पुन्हा तिकडे खेचून नेईल.

- दीपाली गोगट
ग्राम विकसन, ज्ञान प्रबोधिनी, पुणे

कोडे...

दिलेल्या संख्यांमधील संबंध ओळखून रिकाम्या जागी योग्य संख्या लिहा.

सोसाट्याच्या वादळाने, सारे जरी उद्ध्वस्त केले । अश्रूकुणी पुसता, जीवन पुनः उभे राहिले ।

निरोप

* सर्वासाठी महत्त्वाचे - गेले २-३ महिने काही गावांमधून अंकाबाबत काही तक्रारी येत आहेत. त्यामध्ये एका गावातील सर्व अंक एकाच सभासदाच्या घरी एकत्रितपणे दिले जातात असा अनुभव काही सभासदांना आला व त्यामुळे गावातील उर्वरित सर्व सभासदांना अंक पोहोचविण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर येऊन पडली. असा त्रास होऊ नये यासाठी ही सूचना. पुण्याहून सभासदांचे अंक गाववार गट्टे बांधून पोस्टात द्यावे लागतात. तेव्हा असा एखादा गट्टा चुकून आपल्याकडे आला तर पोस्टमनला तो आपण परत करावा किंवा गावातील पोस्टाच्या मुख्य कार्यालयात जाऊन तेथील प्रमुखांकडे हा गट्टा परत करावा व त्यांना पोस्टमनमार्फत सर्व सभासदांना अंक पोहोचविण्यास सांगावे. त्यामध्ये काही अडचण आल्यास मुख्य कार्यालयाशी पत्रव्यवहार करावा. म्हणजे याबाबतचा त्रास वाचेल.

* शक्य त्या सर्व केंद्रावर येता महिनाभर सभासदांसाठी रोज/साप्ताहिक अभ्यासिका सुरू करावी.

* एप्रिल - मे मध्ये आपण काही शिबिरे योजणा असल्यास त्याचे स्वरूप, कालावधी व अन्य तपशील शक्य तितक्या लवकर कळवावेत.

प्रबोधिनी वार्ता

१. ज्ञान प्रबोधिनीद्वारा MPSC, UPSC, NTS NDA या स्पर्धापरीक्षांचे मार्गदर्शन करणारे केंद्र चालविले जाते. सध्या सुमारे २२५ विद्यार्थी या केंद्राद्वारा पुण्यामध्ये नियमित प्रशिक्षण घेत आहेत. या केंद्राचे वाढते यश व प्रतिसाद लक्षात घेता महाराष्ट्रातील अन्य ठिकाणच्या युवक-युवतींनाही या मार्गदर्शनाचा लाभ व्हावा म्हणून गेल्या महिन्यातच सांगली, सोलापूर व अंबाजोगाई येथे स्पर्धा परीक्षा केंद्राची विस्तार केंद्रे सुरू करण्यात आली आहेत.

२. ज्ञान प्रबोधिनी आयुर्विज्ञान संस्था व लता मंगेशकर मेडिकल फाऊंडेशनच्या विद्यमाने पुण्यामधील मध्यवर्ती भागात ३०० खोल्यांचे आधुनिक रुग्णालय सुरू होणार असून त्याचे भूमिपूजन २९ डिसेंबर रोजी करण्यात आले व कामाला प्रारंभ करण्यात आला. मतिमंदांसाठी कार्यरत असलेल्या उमेद परिवाराच्या सुमारे ६४० मतिमंद रुग्णांची तपासणी ज्ञान प्रबोधिनी आयुर्विज्ञान संस्थेच्या संजीवन रुग्णालयात सवलतीच्या दरात करण्यात आली.

३. ग्रामीण प्रज्ञा विकास कार्यक्रमाच्या अंतर्गत रावडी येथील माजी विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या येथील जत्रेमध्ये २ दिवस गृहोपयोगी वस्तूंचे एक विक्री केंद्र चालविले. विक्रीपूर्व त्यांना काही प्रशिक्षण दिले होते तर विक्रीनंतर अनुभवावर चर्चा झाली.

हे मासिक ज्ञान प्रबोधिनी या संस्थेच्या मालकीचे असून मुद्रक, प्रकाशक व संपादक प्रा.महेंद्र सेठिया यांनी राष्ट्रीय सौर ११ फाल्गुन शके १९२१, १ मार्च २००० या दिवशी बालोद्यान प्रेस, नातुबाग, पुणे येथे छापून, ज्ञान प्रबोधिनी, पुणे येथून प्रसिद्ध केले.

स्थानिक उपक्रम केंद्रांवरील वृत्त

नियोजित कार्यक्रमांनुसार डोंबिवली, बोरीवली, रसायनी व अलिबाग येथील संचालक भेटी आणि सांगली व इचलकरंजी येथील कार्यवाह भेटींचे कार्यक्रम अत्यंत उत्साहात संपन्न झाले.

त्यानिमित्ताने डोंबिवली येथे ८ कार्यकर्त्यांनी ज्ञान प्रबोधिनीच्या प्रथम प्रतिज्ञेचा स्वीकार केला. स्वयंसेवी संस्थांच्या कार्यकर्त्यांचा मेळावाही तेथे योजला होता. त्याला सुमारे ४५ संस्थांचे प्रतिनिधी उपस्थित होते. परस्परांच्या कामाचा परिचय करून घेणे व मा. संचालकांचे 'संघटनेच्या वाढीमध्ये व्यक्तिविकास व कार्यविकासाची सांगड कशी घालणार' या विषयावर व्याख्यान असे कार्यक्रमाचे स्वरूप होते.

बोरीवली येथे १०-१५ विद्यार्थ्यांचा एक गट असे १३ गटांमध्ये १३ कार्यकर्त्यांनी अडीच तासांचे मेळावे स्वतंत्रपणे घेतले व शेवटी एकत्रितपणे समूहगान व मा.संचालकांचे मार्गदर्शन असा कार्यक्रम झाला. कार्यकर्त्यांनी खूप वैविध्यपूर्णरीतीने व आत्मविश्वासपूर्वक मेळाव्याचे आयोजन केले होते.

सांगली येथे महाविद्यालयीन गटासाठी 'एकविसाव्या शतकातील आव्हाने' या विषयावर मा. कार्यवाहांचे व्याख्यान योजले होते. त्याला सुमारे ७० युवा सदस्य उपस्थित होते.

इचलकरंजी येथे पालक व शिक्षकांसाठी वाद-संवाद कार्यक्रम योजला होता. त्याला परिसरातील १० शाळांमधील ६० शिक्षक व सुमारे ६५ पालक उपस्थित होते. शाळा कशासाठी? व शाळेतून विद्यार्थ्यांना कोणते शिक्षण देणे शक्य आहे, याबाबत मनमोकळी चर्चा झाली. शेवटी दोन्ही गटांसाठी एकत्र, मा. कार्यवाहांचे मार्गदर्शनपर व्याख्यान झाले व सुमारे ३५० विद्यार्थ्यांनी संपूर्ण वंदेमातरम् एकत्रितपणे अत्यंत सुंदर रीतीने सादर केले. इचलकरंजीतील कार्यकर्त्यांनी त्यासाठी २ महिने विविध शाळांमध्ये जाऊन त्याचा सराव घेतला होता. केंद्रातर्फे चालविल्या जाणाऱ्या साखर शाळेतील काही विद्यार्थीही यामध्ये सहभागी झाले होते.

रसायनी येथे पालकांसाठी 'नव्या शतकातील जागरूक पालकत्व' या विषयावर मा.संचालकांचे व्याख्यान झाले. त्याला २०० पालक उपस्थित होते. वर्षभर झालेल्या कार्यक्रमांबाबत छोटे प्रदर्शनही मांडले होते. दर रविवारी नियमितपणे उपक्रमांना येणाऱ्या ५० प्रबोधकांचाही रतासांचा स्वतंत्र कार्यक्रम याजेला होता.

अलिबाग येथे पालकांसाठी "विद्यार्थ्यांची बदलती मानसिकता- एक आव्हान" या विषयावर मा.संचालकांचे व्याख्यान झाले. त्याला सुमारे ८० पालक उपस्थित होते. मुलांसाठी काम करण्याच्या ५ संस्थांमधील कार्यकर्त्यांचीही एक बैठक झाली.

* विद्याव्रत संस्कार कार्यक्रम- डोंबिवली येथे चंद्रकांत पाटकर विद्यालयातील ५५ विद्यार्थ्यांनी, बोरीवली येथे सुविद्यालय पालक संघाच्या मदतीने ५७ विद्यार्थ्यांनी, सांगली येथे पुरोहित कन्या शाळेतील १६० विद्यार्थ्यांनी व सांगली येथे सिटी हायस्कूलमधील २५० विद्यार्थ्यांनी विद्याव्रत संस्कारामध्ये भाग घेतला. त्यासाठी स्थानिक कार्यकर्त्यांनी यासंदर्भातील ८ ते १५ व्याख्यानांचे आयोजन या विद्यार्थ्यांसाठी केले होते. कार्यक्रम यशस्वी होण्यामध्ये संबंधित शाळांचे मुख्याध्यापक व शिक्षकांचाही महत्त्वाचा सहभाग होता. सर्व कार्यक्रम अत्यंत गांभीर्यपूर्ण व प्रसन्न वातावरणात संपन्न झाले.

शिशिरातील पानगळ अन् भरारणारा पिसाट वारा । संध्याकाळी आकाशात राज्य करतो शुक्रतारा ॥

विद्यार्थ्यांसाठी विज्ञान शिबिर...

कालावधी : १ ते १० मे २०००

वयोगट : इ.नववीत जाणारे ते पदवीपर्यंतची मुले-मुली

शिबिर स्थळ : पुणे परिसर

शुल्क : रु. ४००/-

सर्वसाधारण संकल्पना : शिबिर निवासी असणार असून पहिले ५ दिवस विद्यार्थ्यांनी विविध वैज्ञानिक प्रयोग करावेत. काही उपकरणे, वैज्ञानिक तत्त्वावरील खेळणी तयार करावीत. विविध व्यावहारिक गोष्टींमागील वैज्ञानिक तत्त्व समजावून घ्यावे. वैज्ञानिक प्रयोग पध्दती समजून घेऊन त्याद्वारे छोटे-मोठे प्रकल्प करावेत. काही मान्यवर शास्त्रज्ञांसमवेत गप्पा-गोष्टी कराव्यात. विज्ञानावर आधारित काही पथनाट्ये करावीत, समूहगीते गावीत, इ. गोष्टी शिबिरामध्ये असणार आहेत. या ५ दिवसांमधील तुमच्या सहभागाच्या आधारावर पुढील ५ दिवसांच्या कार्यक्रमासाठी निवड केली जाईल.

निवड झालेल्यांनी पुढचे ५ दिवस, ज्ञान प्रबोधिनीचे ग्रामविकसनाचे कार्य चालू असलेल्या, तोरणा किल्ल्याच्या परिसरातील खेड्यांमध्ये, ४-४ च्या गटाने जाऊन राहायचे आहे व त्या खेड्यातील लोकांमध्ये विज्ञान जागृती व्हावी, यासाठी त्यांच्याकडून विविध वैज्ञानिक प्रयोग करून घेणे, त्यांना विविध शोधांच्या कथा सांगणे, पथनाट्ये सादर करणे, तेथील विद्यार्थ्यांकडून काही वैज्ञानिक उपकरणे व खेळणी तयार करून घेणे, त्यांच्याकडे असलेल्या परंपरागत ज्ञानाचे संकलन करणे, परिसरातील साधन संपत्तीची माहिती करून घेणे इ. प्रकारचे काम करायचे आहे.

आपण सर्व प्रबोधक एकविसाव्या शतकात प्रवेश करत असताना, आपल्याच राज्यातल्या काही दुर्गम भागातील खेड्यांमध्ये लोक अजून एकोणिसाव्या शतकातल्या कल्पना घेऊन जगत आहेत. म्हणूनच विज्ञानातील विविध शोध त्यांच्यापर्यंत घेऊन जाऊन अन् त्यांच्यातील वैज्ञानिक विचारपध्दती विकसित करण्यासाठी प्रयत्न करूया.

स्वतः शिकत शिकत आपल्याला येत असलेलं अन् माहीत असलेलं ज्ञान-विज्ञान अनेकांपर्यंत पोहोचविण्यातला आनंद आपण मिळवूया. खऱ्या अर्थाने अनेकांना विज्ञानयुगात घेऊन जाऊया ! त्यासाठी या शिबिरात आवर्जून सहभागी व्हा ! सविस्तर माहितीपत्रके १० मार्चनंतर स्थानिक व मुख्य केंद्रांवर उपलब्ध होतील. प्रवेशसंख्या मर्यादित ! २० एप्रिलच्या आत शुल्क भरून निश्चिती करा.

शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण शिबिर

ज्ञान प्रबोधिनी शैक्षणिक उपक्रम संशोधिकेच्या वतीने १ ते ७ जून २००० या काळात शिक्षकांसाठी ६ दिवसांचे निवासी शिबिर पुण्यामध्ये योजण्यात येणार आहे. या शिबिरात शाळेतील तीन शिक्षक व दोन विद्यार्थी यांनी एकत्रितपणे, शाळेचे मुख्याध्यापक व संस्थेचे पदाधिकारी यांच्या संमतीने सहभागी होणे अपेक्षित आहे. एकेकट्या शिक्षकांना स्वतंत्रपणे या शिबिरात सहभागी होता येणार नाही.

ज्ञान प्रबोधिनीच्या शिक्षण प्रक्रियेतून विकसित झालेल्या

खालील गोष्टींचे प्रशिक्षण या शिबिरात दिले जाणार आहे.

१. स्वयं-अध्ययन कौशल्य २. बरची नृत्य ३. विद्याव्रत संस्कार, ४. अग्रणी योजना, ५. ग्रामीण प्रज्ञा विकास योजना

शिबिराचा आशय, शुल्क, तांत्रिक व्यवस्था इ. बाबतच्या सविस्तर माहितीसाठी खालील पत्त्यावर संपर्क करावा.

यापूर्वी गेली ३ वर्षे अशी शिबिरे योजण्यात आली असून त्यामध्ये २९ शाळांमधील ९० शिक्षक सहभागी झाले होते. शिबिराचा वर्षभर पाठपुरावा करण्यात येतो. तसेच आवश्यक ते साहित्यही दिले जाते.

शिक्षण क्षेत्रात उत्साहपूर्ण व काळाशी सुसंगत बदल घडवून आणण्यासाठी
या शिबिरात अवश्य सहभागी व्हा !

संपर्क पत्ता: प्रकल्पाधिकारी, ज्ञान प्रबोधिनी, शैक्षणिक उपक्रम संशोधिका, ५१० सदाशिव पेठ, पुणे ४११ ०३०.

मानवतेचे घडवू दर्शन

ज्ञान-एकता-चारित्र्याविण, अपूर्ण अपुले मानवीजीवन ।
पूर्णत्वाने अखिल जगाला, मानवतेचे घडवू दर्शन ।।
युगायुगाची-युगधर्माची शिकवण येथील समानतेची ।
जल-स्थल-अन्न चराचराची, क्षण क्षण पूजा कणाकणांची ।
हिंदु भूमिवर प्रथम जाहली, याच भूमीला निशिदिनी वंदन ।।
गंभीर धवनी वेदांचे उठले, गीतेने उपदेशही दिधले ।
रामायण महाभारत घडले, कालिदास शाकुंतल लिहिले ।
ज्ञानेश्वरी-गाथेने घडले, भारतीयांचे जगी अभिनंदन ।।
अतुट नाते गुरू शिष्यांचे, ऋषी वाल्मिकी कुश-लवांचे ।
ज्ञानदेव-गुरु निवृत्तींचे, रामकृष्ण प्रभु नरेंद्रजींचे ।
रामदास श्री शिवबा करिती, देह पुष्प या भूमिस्त अर्पण ।।
सत्य-अहिंसा-मांगल्याची, त्याग-समर्पण-बलिदानाची ।
पवित्र-शांती-पौरुषतेची, प्रेम-पराक्रम-पुरुषार्थाची ।
प्रेरक शक्ती इथे प्रभावी, प्रताप भूमी मंगल पावन ।।

- शाहीर योगेश, पुणे

संपर्क पत्ता : संपादक, छात्र प्रबोधन
ज्ञान प्रबोधिनी, ५१० सदाशिव पेठ,
पुणे 411030.
☎ (०२०) ४४७७६९१, ४४७८०९५
कार्यालयाची वेळ : स.१० ते संध्या.७
या अंकाची किंमत : रु.१०/-
वार्षिक वर्गणी : रुपये १२५/-
प्रकाशन दिनांक : सोम ११ फाल्गुन, शके १९२१
१ मार्च २०००